BROAGERLAND VIII

ISSN 0909-3451

BROAGER LAND VIII

Udgivet af
LOKALHISTORISK FORENING FOR BROAGERLAND
1994

Forord

Hermed har Lokalhistorisk forening for Broagerland fornøjelsen at udsende Broagerland VIII.

Udsendelsen af Broagerland hæfterne er kun mulig ved velvillige medlemmers medvirken med at samle stof om vor hjemegn, der kan have interesse for vor læserkreds.

Vort håb er, at dette hæfte må få en lige så god modtagelse, som de tidligere udsendte hæfter. Der kan endnu købes eksemplarer af Broagerland III, V, VI og VII, hvorimod Broagerland I, II og IV er udsolgt.

Vi takker alle, som har bidraget med stof til dette hæfte og opfodrer vore læsere til at komme med ideer til fremtidige hæfters indhold. Alle henvendelser vil blive modtaget med tak.

Bogudvalget

Indholdsfortegnelse

Forord . . . . . side 7

100 års jubilæum . . . . . side 10

Teglværker på Broagerland 1850-1864 . . . . . side 12
Vibeke Harsberg

Mindehøjen . . . . . side 42
J.P. Damtoft/Henning Damtoft Pedersen

Kampen om Egernsundbroen 18.feb. 1864 . . . . . side 48
Hans Heinrich Hüttmann

Høj over høj . . . . . side 52
Per Ethelberg

Peter Andersen, Gammelgab fortæller . . . . . side 70
Peter Andersen

Bibelhistorie på Sundevedmål . . . . . side 101
Inge Adriansen og Magda Nyberg

Klokkehuset ved Broager Kirke . . . . . side 119
Peter A. Petersen

Broager Børnehaves oprettelse 1941 . . . . . side 127
Poul Korse

Kejserdom . . . . . side 140
Ingrid Flebbe Skov

Årets gang . . . . . side 145
Ester Olsen

Fra bestyrelsen

Nuværende bestyrelse for
Lokalhistorisk Forening For Broagerland

Chresten Krogh, Broager	formand
Peter A. Petersen, Mølmark	næstformand
Karin Flugt Jonasson, Broager	kasserer
Tage Holm, Broager	sekretær
Hans Heinrich Hüttmann, Egernsund	
Christian Frederiksen, Brunsnæs	
Hans Andressen, Skeldemark	

Suppleanter:

Bente Kaasgaard, Rendbjerg
Anne Marie Mortensen, Broager

Revisorer:

Bente Kaasgaard, Rendbjerg
Jens P. Nielsen, Smøl

Styrelsen for arkivet:

Randi Demuth, Broager	arkivleder og kasserer
Chresten Krogh, Broager	formand
Anne Marie Mortensen, Broager	
Preben Møller, Egernsund	
Hans Heinrich Hüttmann, Egernsund	

Fra foreningen

Foreningen har inden for de sidste to år haft den sorg at miste tre meget aktive medlemmer.
Den 1. januar 1993 modtog vi meddelelsen om at Børge Mortensen var død, han fik kun lov til at virke i bestyrelsen i to år, men vi nåede at lære ham at kende som en person med meget stor interesse for det lokalhistoriske, samt et dejligt, venligt og vindende væsen.
Den 6. september 1993 døde Peter Nissen, Mølmark. Peter Nissen var medstifter af foreningen. Vi er ham i dag stor tak skyldig, for hans store interesse for at fortælle om, og bevare Broagerlands lokalhistorie.
Den 6. august 1994 døde Frits Rübner Petersen.
Frits Rübner Petersen har været foreningens revisor i mange år ligetil hans alt for tidlige død. Vi fik på den måde lært ham at kende som en meget nøjagtig og omhyggelig revisor, men også som en mand med en dejlig humor.
Alle tre's død er et stort savn for foreningen og bestyrelsen.

P.b.v.
Chresten Krogh

LOKALARKIVET FOR BROAGERLAND

Arkivet findes i kælderen til Storegade 33.
Åbent hver tirsdag kl. 15^{00} - 17^{00}

Pressemeddelelse:

100 års jubilar med tro på fremtiden

Den 22. april 1994 er det 100 år siden, at A/S De Forenede Teglværker i Egernsund blev grundlagt. Ideen om en fælles salgsorganisation for en række teglværker har dermed bevist sin levedygtighed i et helt århundrede, og den jubilerende virksomhed ser optimistisk på fremtiden ikke mindst takket være en stigende eksport.

A/S De forenede Teglværker udfører salg- og markedsføring for 9 jyske og fynske teglværker. Salgsorganisationen repræsenterer og sælger teglværkernes produkter over hele landet til byggemarkeder, trælasthandlere og andre som forhandler byggematerialer, og desuden klarer A/S De forenede Teglværker al eksporten til udlandet.

Omsætningen svarer til ca. 30 pct. af den danske teglværksproduktion. Produktsortimentet består af mursten i forskellige nuancer, formsten, munkesten, håndstrøgne sten og glaserede mursten og tagsten.

Teglfremstilling er et traditionsrigt håndværk. I Egernsund-området har der været produceret tegl siden 1730-erne. Her var særligt velegnede lerforekomster og nem adgang til afskibning af teglstenene. I slutningen af 1800-tallet var der omkring 40 teglværker, og de havde en betydelig eksport, ikke blot til landene omkring Østersøen, men også til Norge og De Vestindiske Øer.

I 1894 dannede 48 teglværker ved Kiel, Flensborg og Egernsund en sammenslutning "Vereinigte Ziegeleien", der fastsatte maximumgrænser for produktionen og forestod alt salg af teglsten. Styrkeforholdet var 45% til Egernsund, 32% til Flensborg og 23% til Kiel. Da interesserne var forskellige, gik teglværkerne ved Kiel hurtigt ud igen, men Flensborg og Egernsund stod sammen indtil 1920. Den nye dansk-tyske grænse i 1920 kom til at afskære kontoret i Flensborg fra hovedkontoret i Egernsund. Teglværkerne nord for grænsen måtte derfor alene overtage selskabet, der nu skiftede navn til De forenede Teglværker.

De første år efter 1920 blev vanskelige, fordi et stort marked i Tyskland var forsvundet, og man skulle i gang med at skaffe sig nye markeder i Danmark.

Men takket være et nært samarbejde klarede De forenede Teglværker mellemkrigsårene. Efter Anden Verdenskrig var der 12 salgskontorer over hele landet. I dag er der kun 2 tilbage, og antallet af teglværker er gået drastisk ned i løbet af de sidste 30 år. Men De forenede Teglværker har formået at sikre sig en betydelig andel af hjemmemarkedet og hovedparten af eksporten.

To ting vil kendetegne den nærmeste fremtid

To ting kommer til at kendetegne den nærmeste fremtid for 100-års jubilaren. Den første er en øget indsats på eksportmarkederne, hvor det især er i Tyskland, at væksten forventes at komme. Efter genforeningen af de to Tysklande er der kommet yderligere gang i afsætningen, der sker gennem et datterselskab i Tyskland. Totalt forventes der en stigning på 10 - 20% i eksporten til nabolandet syd for grænsen, hvoraf ikke mindst det tidligere DDR tager sin store andel. A/S De forenede Teglværker har 2 salgskonsulenter, der repræsenterer selskabet i de 5 nye delstater.
Samtidig vinder anvendelsen af teglsten frem, bl.a. på grund af at teglsten er et naturprodukt.
Den anden ting, der kommer til at spille en væsentlig rolle i fremtiden, er at der igen er en stigende efterspørgsel på traditionelle murede huse og bygninger med tegltage herhjemme. Det skyldes dels, at mursten og tegltag er smukke og naturlige, miljørigtige materialer, der er holdbare, og som ikke mister deres ydre med årene. Dels en udbredt erkendelse af, at et totalt gennemmuret hus både lever op til nutidens øgede miljø-bevidsthed og til ønsket om et sundt indeklima som basis for fremtidens krav til forbedrede velfærdsnormer.

Satser på kvalitet

Kvaliteten er en vigtig konkurrenceparameter for A/S De forenede Teglværker. Derfor har man eget laboratorium, hvor der løbende udføres kvalitetskontrol gennem analyser af de produkter, der markedsføres. Som det sidste nye har man indført et tag- og murstensbevis, der er en garanti for, at produkterne er første sortering.
Som et bevis på, at det betaler sig at satse på kvalitet også for bygherren, vil A/S De forenede Teglværker i forbindelse med jubilæet fremlægge eksempler på bygninger, der er bygget for 100 år siden med mursten leveret af A/S De forenede Teglværker, og som stadig er holdbare og særdeles præsentable.

Teglværker på Broagerland 1850 - 1864

Vibeke Harsberg

Teglværksindustrien på Broagerland har en flere hundrede år lang tradition bag sig og har betydet meget for områdets udvikling helt op til nutiden, hvor den stadig er en betydningsfuld faktor.
O. 1850 var der ved at være tilløb til en mere industrielt præget udvikling med større virksomheder som afløser for de mindre, hjemmeindustrielle. En udvikling, der ikke alene gjaldt teglværksdriften, men også mere generelt.
Denne udvikling fik i 1864 væsentligt ændrede betingelser, og det er derfor her forsøgt at belyse udviklingen, som den fandt sted i perioden 1850 - 1864.

Kildematerialet

Artiklen bygger på samtidens årlige fortegnelser over industri. Desværre er disse fabrikslister ikke fuldstændigt bevaret, og der er derfor "huller" i materialet, men det udgør et systematisk og ensartet materiale, der kan illustrere en udviklingstendens.
Fabrikslisterne blev hvert år udarbejdet af herredsfogderne, der indsamlede oplysninger om de virksomheder, der blev betragtet som industrielle. Det var hovedsageligt oplysninger om antal beskæftigede, produktionens omfang, forbruget af råvarer (inden- og udenlandske) samt undertiden om afsætningsforhold og værdien af det producerede.
Oplysningerne blev via amtmanden sendt til Ministeriet for Slesvig.
Fabrikslisterne har både fejl og mangler, der som oftest ikke kan korrigeres i dag.
Listerne bygger på oplysninger fra de enkelte virksomhedsejere, og da de kunne frygte, at oplysningerne skulle bruges til yderligere skatter, må man nok gå ud fra, at de opgivne tal ligger i underkanten af de faktiske.
Fabriksdirektør Rawert i København lavede i slutningen af 1840'erne en undersøgelse af fabrikslisterne, og den viste, at de var mangelfulde og ufuldstændige. Således manglede en del virksomheder, som burde være i listerne (1).

De samme fejl findes selvfølgelig i listerne fra hertugdømmerne, så man kan ikke være sikker på, at de er fuldstændige.
Teglværkerne er i listerne kun identificeret efter ejers/forpagters navn, og navnet på teglværket selv figurerer ikke altid. Der kan derfor opstå fejl, da den enkelte ejer/forpagter kan have skiftet til et andet teglværk. Risikoen synes dog at være begrænset i den her omhandlede periode, idet der i flere tilfælde er anført både ejers og forpagters navn.
Ligeledes synes den geografiske rubricering at skifte fra år til år - f.eks. varierer det, om et teglværk i listen placeres under Skodsbølmark eller Nybøl.
Artiklen bygger således på fabrikslisterne og vil derfor afspejle de fejl og mangler, der er i dette materiale. Teglværker, der ikke er med i listerne, er heller ikke kommet med i artiklen. Men til trods herfor vil materialet kunne vise, hvordan udviklingen var inden for teglindustrien på Broagerland i tiden mellem de to slesvigske krige.

Den økonomiske udvikling 1813 - 1864

Efter statsbankerotten i 1813 og den efterfølgende økonomiske krise skete der i midten af 1820'erne et omsving, og i hele perioden fra 1826 til midten af 1870'erne var der generelt en velstandsperiode for dansk landbrug med kun få og ikke særligt langvarige tilbageslag.
1840'erne og 1850'erne var præget af ret omfattende vækst, og prisudviklingen var gunstig for landbruget. Der blev derfor opsamlet betydelige kapitaler, der senere blev anvendt til investeringer.
Landbrugets øgede indtjening var med til at fremme arbejdsdelingen mellem land og by, og befolkningstilvækst og den øgede indtjening på grund af den voksende eksport af især landbrugsprodukter gav øget efterspørgsel og dermed baggrund for en mere industrielt præget produktion.
Industrien udgjorde i 1850'erne kun en beskeden del af det samlede erhvervsliv; den var håndværkspræget og domineret af små virksomheder. Udviklingen fandt især sted inden for de brancher, der havde tilknytning til landbruget (f.eks. teglværker og jernstøberier), og inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien.
Perioden var præget af økonomisk ekspansion.
Den økonomiske verdenskrise i 1857 ramte også det danske monarki og gav konjunkturnedgang og en omfattende arbejdsløshed. Den økonomiske krise blev dog relativt hurtigt overvundet og efterfulgtes af en række rolige år præget

af fremgang, men ikke i det voldsomme tempo, der havde kendetegnet tiden frem til krisen (2).
For hertugdømmernes vedkommende gav adskillelsen fra kongeriget i 1864 en del økonomiske problemer. De virksomheder, der indtil da havde eksporteret til kongeriget - bl.a. teglværkerne - måtte i vid udstrækning søge nye markeder p.g.a. ændrede og forhøjede toldsatser. Og der skulle ske tilpasning til en ikke ubetydelig konkurrence fra det øvrige tyske rige.

Den politiske baggrund

Tre-års krigen (1848-1850) medførte ret kaotiske forhold på en lang række områder i hertugdømmerne - også for erhvervslivet.
De skiftende myndigheder - og mangelen på samme bevirkede, at en del virksomheder blev oprettet uden de nødvendige tilladelser. De fik derfor problemer efter fredsslutningen, når de skulle have godkendt de allerede etablerede anlæg.
En større ulempe var selve krigsaktiviteterne. En del virksomheder led fysisk overlast; det var vanskeligt at få den nødvendige arbejdskraft og opretholde produktionen.
En række virksomheder lå derfor stille i kortere eller længere tid under krigen. Til gengæld havde krigen også medført en vis vareknaphed, så der derfor var basis for en produktionsforøgelse efter krigen.
De spændinger, Tre-års krigen havde uddybet mellem dansk- og tysksindede, resulterede bl.a. i, at man fra dansk side søgte at fremme dansk sprog og kultur og modarbejde tyskheden.
Det gav sig også udtryk ved tildelingen af koncessioner og konfirmationer af tidligere udstedte koncessioner - de blev kun givet til personer, der under oprøret havde været loyale over for de danske myndigheder (3).

Teglværker

En af de industrigrene, der 1850-1864 havde størst betydning i hertugdømmerne, var teglværksindustrien. Der var mange virksomheder og mange beskæftigede. Den havde gode betingelser i hertugdømmerne p.g.a. de fine råstoffer, og fordi den tekniske udvikling var længere fremme der end i kongeriget. Først fra 1850'erne indførte man på de kongerigske teglværker de maskiner, der allerede havde vundet indpas i hertugdømmerne (4).

Geografisk placering

Teglværkernes placering afhang af råstoffernes forekomst og transportmuligheder. Der skulle være nem adgang til både ler og de tørv, der anvendtes som brændsel i teglovnene, da en længere transport af disse råstoffer var dyr og ville fordyre det færdige produkt uforholdsmæssigt.
Hvis teglværket skulle afsætte sine produkter uden for den nærmeste omegn, var det vigtigt, at der var nem adgang til afskibning, idet søtransport var nemmere og billigere end landtransport.
Derfor lå hovedparten af de store teglværker på østkysten med de rige lerforekomster og de relativt lette muligheder for søtransport. Tyngdepunktet lå omkring Flensborg Fjord (Nybøl Herred), men der var også en del i omegnen af Aabenraa. I Haderslev Amt var der kun nogle få og i Tønder Amt så godt som ingen.

Oprettelse af teglværker/teglværkstyper

Ifølge Axel Nielsen kan der sondres mellem tre forskellige typer teglværker:
1. Byteglværker, der producerede med salg for øje og hovedsageligt afsatte produktionen til byerne.
2. Godsteglværker, der var anlagt af godsejeren primært med det formål at brænde sten til godsets eget brug.
3. Bondeteglværker, der var anlagt af bønder, og hvis produktion var beregnet enten til eget brug og/eller til afsætning i den nærmeste omegn.
I hertugdømmerne fandtes omkring midten af det 19. årh. alle tre former for teglværker.
En stor del af teglværkerne ved Egernsund var oprettet af hertugerne på Glücksburg og Gråsten-Augustenborg og var bortforpagtede. Nogle af disse teglværker var etableret i sidste halvdel af det 18. årh.
Derimod var teglværkerne ved Iller og de nyere fra det 19. årh. ved Egernsund i højere grad oprettet af enkeltpersoner, der selv ejede dem (6).
En væsentlig del af produktionen fra disse teglværker ved Flensborg Fjord blev afsat i landsdelens byer, men der var også en betydelig eksport til København og andre kongerigske byer.
Foruden de store teglværker fandtes der en række mindre teglværker, der blev drevet som bierhverv. Det var hovedsageligt landmænd med mindre ejendomme, der på denne måde søgte at øge deres indtægter.

Der var en del af de mindre teglværker, der blev drevet uden koncession, selv om en sådan krævedes, og de figurerer derfor ikke altid i samtidens fabrikslister.
Ofte var sådanne teglværker opstået, fordi man havde brug for mursten til et bestemt byggeri og derfor selv ville brænde det nødvendige antal sten. Ikke alle var klar over, at der også i disse tilfælde krævedes en koncession til teglværksdrift.
Problemet med koncessioner til de små, hjemmeindustrielle teglværker blev løst, da kravet om koncession til teglværksdrift på landet i august 1858 blev ophævet, så længe disse teglværker kun brændte sten til eget brug (7).

Forpagtning

De større teglværker ved Flensborg Fjord var oprindelig meget ofte bortforpagtede. Fra o. 1800 blev de bortforpagtede teglværker efterhånden solgt, så teglværksmestrene tillige blev ejere. Disse teglværksejere udgjorde en ret velstillet befolkningsgruppe, der holdt sammen og socialt adskilte sig fra den øvrige del af befolkningen og ofte giftede sig ind i hinandens familier (8).

Produktionen

Teglværksindustrien var i midten af det 19. årh. inde i en positiv udvikling.
På de fleste teglværker omfattede produktionen mursten og tagsten samt et mindre kvantum fliser. Fra midten af 1850'erne kom drænrørene til som en væsentlig artikel p.g.a. landbrugets jordforbedringer, der kom i gang på denne tid.
Der var dog også en mere specialiseret produktion på enkelte teglværker, og her spillede H.H. Ditmers teglværk i Rendbjerg en stor rolle.
Teglværkerne ved Flensborg Fjord og omkring Aabenraa eksporterede en stor del af deres produktion til kongeriget, hvilket ikke var muligt under Tre-årskrigen. Ydermere greb selve krigsbegivenhederne forstyrrende ind, så resultatet blev, at flere teglværker lå stille under krigen (10). Der var derfor ekstra afsætningsmuligheder, da produktionen efterhånden kunne komme i gang igen.
Frem til 1857 skete der en voldsom produktionsforøgelse og stigning i antallet af både teglværker og beskæftigede p.g.a. den almindelige økonomiske fremgang. Den forøgede byggeaktivitet - både i by og på land - og landbrugets

jordforbedringer gav teglværkerne et væsentligt større marked. Landbruget aftog en betydelig del af teglværkernes produktion: der blev bygget en del murstensbygninger på gårdene, og jorden blev drænet.
Krisen i 1857 ramte teglværksindustrien hårdt, og endnu o. 1861 var produktionen væsentligt mindre end fem år tidligere. Det eneste produkt, der kunne bevare sin afsætning, var drænrørene.
Krisen bevirkede, at teglværkerne enten måtte indskrænke produktionen eller ligge helt stille.
Amtmand Heltzen i Aabenraa mente, at en medvirkende årsag til, at krisen ramte teglværkerne så hårdt, var, at der i årene forud med gode afsætningsmuligheder var blevet givet for mange teglværkskoncessioner. Følgen blev, at mange teglværker lå stille p.g.a. nedgangen i byggeriet, og fordi udførslen af mursten fra kysterne var blevet stærkt reduceret (11). Selv et så anset og veletableret teglværk som H.H. Dithmers i Rendbjerg blev ramt af krisen (12).

Den tekniske udvikling

I 1850'erne begyndte de første større, tekniske nydannelser inden for teglværksdriften, og det var i denne periode, at dampkraften kom frem som drivkraft på de større teglværker (13).
H.H. Dithmer på Rendbjerg bestilte således i 1857 en dampmaskine, da hestekraften var for dyr og opslugte en stor del af provenuet fra teglværket (14).
En anden vigtig, teknisk nyskabelse var ringovnen, der i 1858 blev patenteret i Berlin. De voksende krav til brændingens kvalitet havde bevirket, at mange teglværker var gået over til at fyre med stenkul, der skulle importeres, i stedet for tørv, der som regel kunne fås i nabolaget. Dette var ensbetydende med omkostningsstigning.
Ringovnen udnyttede brændslet betydeligt bedre end de gamle ovne, og den var i kontinuerlig drift, modsat de gamle, periodiske ovne. I de periodiske ovne regnede man med et kulforbrug på 2 1/2 tønde pr. 1.000 sten, mens man i ringovnen kun behøvede en tønde, idet varmen ved stenenes forbrænding anvendtes til opvarmning af de rå sten i stedet for som tidligere blot at gå direkte ud i luften. Ringovnen var imidlertid dyr, og en anskaffelse var kun rentabel, hvis produktionen var på mere end en million sten om året.
Denne tekniske udvikling bevirkede, at hjemmeindustrien inden for teglværksbranchen fra midten af det 19. årh. gradvist svandt ind (15).

Eksport

Kongeriget importerede en ret betydelig mængde teglværksprodukter fra hertugdømmerne, men set i forhold til hertugdømmernes samlede produktion var det kun en mindre del, der gik til kongeriget.
Teglværkerne i hertugdømmerne afsatte en stor del af deres produkter i landsdelen selv, og f.eks. Dithmers teglværk i Rendbjerg eksporterede til Hamborg, Lübeck og andre steder i Tyskland. Det var ikke alene egne produkter, Dithmer eksporterede, men også sten fra de nærliggende teglværker, som han opkøbte med eksport for øje (16).
Det var teglværkerne ved kysterne, der havde de bedste afsætningsmuligheder. Teglværkerne inde i landet havde en meget dyrere transport af deres færdige produkter.

Arbejdsmåde

Teglværksarbejdet var et udpræget sæsonarbejde, der hovedsageligt fandt sted i sommerhalvåret, men der var dog også en vis aktivitet i vinterhalvåret.
Vinteren brugtes til lerkastning, fremskaffelse af brændsel etc., så man derved dels kunne forberede sommerens arbejde, dels kunne fastholde den mere kvalificerede del af arbejdskraften. Herved undgik man de afbræk i produktionen, der kunne fremkomme, hvis der hele tiden var nye folk, ukendte med de stedlige forhold, der skulle stå for arbejdet. Uden betydning har det heller ikke været, at lønniveauet formentlig var lavere om vinteren, hvor efterspørgselen efter arbejdskraft var mindre end om sommeren (17).
I 1858 beskæftigede Hans Hansen, Iller således 3 daglejere i vinterhalvåret, mens der om sommeren var i alt 13 beskæftigede (18).
Da man i 1832 ville anlægge et nyt teglværk på Holsteinborg gods, henvendte man sig til H.H. Dithmer på Rendbjerg, der blev betragtet som den mest kyndige og erfarne i monarkiet på dette felt. Dithmer havde i 1824 for kongelig regning været på studietur i Holland for at studere teglværksdriften der, idet Holland var kendt som foregangsland. Blandt andet hans erfaringer herfra bevirkede, at hans teglværk i Rendbjerg blev et af de bedste i monarkiet, og han fik stor betydning for teglværkindustriens udvikling både ved Flensborg Fjord og i kongeriget. Sine erfaringer videregav han bl.a. i en lille bog, der udkom i Flensborg i 1840 "Bemerkungen über die Beschaffenheit und Anwendung der Ziegelfabricate".

I sin rapport til Holsteinborg gods i 1832 anbefalede Dithmer, at der til en årlig produktion på 4- 500.000 sten blev opført en ovn, der kunne rumme ca. 70.000 sten. Desuden burde der være to strygepladser, tørrelader etc.
Med hensyn til personale anbefalede Dithmer det samme som på Broagerland: en brændemester til at passe brændingen og stenenes indsætning i og udtagning af ovnen samt til at lede arbejdet, en medhjælper/kommiskarl, der skulle hjælpe brændemesteren, og seks personer (gamle mænd, kvinder eller halvvoksne børn), der skulle fylde og tømme ovnen samt beskære stenene. På hver strygeplads skulle der være en stenstryger, en lerælter og lertriller. Desuden burde der være en 10-12 års dreng til at vende stenene.
Dithmer anslog, at der til 1.000 mursten skulle bruges tre - fire læs ler. Dette ler skulle graves op, året før det skulle bruges. Afhængigt af lerets kvalitet skulle det evt. blandes med sand og/eller mosejord for at få et bedre færdigt produkt.
Da Holsteinborg gods etablerede teglværket, blev Dithmers plan i det store og hele fulgt. Hovedparten af de arbejdere, der blev ansat, blev hentet fra Slesvig, og de fik en arbejdsdag fra klokken 5 til 19 med tre timers hvil. Sæsonen strakte sig fra 24. april til 27. september (19).

Arbejdsforhold

Arbejdsvilkårerne for teglværksarbejderne var langt fra gode. Da arbejdet var sæsonarbejde, skulle der arbejdes hårdt i den periode, hvor der var arbejde.
Arbejderne skulle for den faste, aftalte løn præstere et vist stykke arbejde; men ifølge Dithmers rapport til Holsteinborg i 1832 kunne de som regel være færdige med dette arbejde allerede ved middagstid. Om eftermiddagen havde de så mulighed for at udføre ekstra arbejde og derved tjene noget mere (20).
Foruden at være hårdt var arbejdet også usundt. Det skiftede mellem arbejde med det fugtige ler og arbejdet med at tage de færdige sten ud af de varme ovne.
Lønnen var meget lav, og der blev importeret teglværksarbejdere fra Lippe, hvilket også var med til at trykke lønnen og øge arbejdstempoet. Også fra Ærø kom der teglværksarbejdere til teglværkerne ved Flensborg Fjord. Både mænd, kvinder og børn deltog i arbejdet.
De dårlige arbejdsforhold og livsvilkår bevirkede - ifølge Claus Duus i 1836 - at en stor del af teglværksarbejderne arbejdede så mange timer om dagen, at de kunne tjene en dobbelt dagløn. Til gengæld fik de ikke nogen ordentlig kost,

men holdt sig oppe ved hjælp af brændevin.
Under alle omstændigheder medførte det hårde arbejde, de dårlige boligforhold og den beskedne løn, at mange medlemmer af teglværksarbejdernes familier døde i en tidlig alder.
Det var ikke alene selve fremstillingen af mursten o.l., der kunne være til fare for teglværksarbejdernes liv og helbred.
Ved Iller havde man således en del problemer med udskibningen af de færdige produkter. Da der hverken var havn eller anløbsbro til større skibe, måtte alt læsses i pramme og på dem sejles ud til de skibe, som lå ude i fjorden. Det var ofte ubehageligt arbejde, og når vejret var dårligt, var det heller ikke ufarligt. Der var da også adskillige teglværksarbejdere, der druknede under udskibningen (21).

Koncession til teglværksdrift

Der krævedes som nævnt en koncession - tilladelse - til teglværksdrift, og man betalte en årlig afgift. I forbindelse med udstedelsen af tilladelserne skete der en helhedsvurdering af ansøgerens økonomiske og personlige forhold samt af den stedlige konkurrencesituation.
F.eks. fik Jens Jensen, parcellist på Skodsbøl Mark, i dec. 1852 tilladelse til at anlægge og drive et teglværk med følgende begrundelse: stedet på 3 tdr. land kan ikke ernære en familie, leret er velegnet, der har tidligere været teglværk på stedet, ansøgeren er svagelig og kan næppe ernære sig på anden vis, men har de fornødne pengemidler, der er mange teglværker på stedet, men ingen overskudsproduktion. Til trods for disse ikke helt dårlige forudsætninger oplyses det imidlertid i fabrikslisten 1861, at teglværket er under konkursbehandling (22).
Det var ikke ualmindeligt, at man anlagde et teglværk for at afhjælpe en dårlig økonomi gennem udnyttelse af de naturgivne ressourcer. Det var selvfølgelig kun mindre teglværker, der blev etableret på denne måde.
Således fik *Hans Frederik Hansen,* bolsmand på Dyntmark i sept. 1852 tilladelse til at drive teglværk på sin jord.
Hans Fr. Hansen var da en ældre man (63 år) med en del uforsørgede børn og dårlig økonomi. Han var derfor i 1847 begyndt at anlægge et teglværk, der dog stort set ikke var drevet i krigsårene, men nu atter var i gang. For at færdiggøre det søgte han nu koncession, men ville gerne have den gratis, da bygningerne havde lidt skade under krigen ved beskydning fra "den anden side af vandet".

Herredsfogeden i Nybøl var noget skeptisk: teglværket havde ikke lidt større skade under krigen end de øvrige, det stod og var i fuld gang, men lå på et sted, hvor det var vanskeligt at nå til med skibe, hvilket var et stort minus, da produktionen sædvanligvis blev afsat til skippere. Endelig manglede ejeren de fornødne midler. Men da konjunkturerne for teglværker var gode, kunne han trods alt anbefale, at der blev givet en koncession - dog ikke gratis (23).
Det var ikke ualmindeligt, at man først anlagde teglværket og derefter søgte tilladelse. Således havde også bolsmand *Jakob Thychsen* i Skodsbøl i 1847 anlagt et teglværk, som han først i 1852 fik koncession til at drive (24).

Kortskitse over teglværkerne

1. Godt (senere Hans Petersen), nedrevet i 1937.
2. Heide (senere Bachmann(Mayland)), nedrevet 1913.
3. Jessen, nedrevet 1909.
4. Matzen, nedrevet 1914 - 15.
5. Hansen, nedrevet 1919.
6. Jomfru Petersen, nedrevet 1919 - 20.
7. Knutzen, nedrevet 1938.

8. Hollesen (Cathrinesminde), i dag teglværksmuseum.
9. Egeskov (Dithmer, senere Christiansen), nedrevet 1928.
10. Rendbjerg (Dithmer, senere Christiansen), nedrevet 1928.
11. Matzen (Minde), i dag Marina Minde lystbådehavn.
12. Prinzenhof (Richelsen-Paulsen), nedbrudt.
13. Bjergteglværket (Hüttmann), nedbrudt.
14. Schlaikiers Teglværk, nedbrudt.
15. Brille (Dethlefsen, senere Helmer), nedbrudt 1919.
16. Matzen, er i drift.
17. Schlaikier, senere Holm & Matzen, nedbrudt.
18. Høller (Dethlefsen, senere Frederiksholms Teglværk), nedbrudt.
19. Tychsen (senere Willy Christensen) også kaldt for Kaptajn Petersen. Nedlagt.
20. Jan Mayn (Philip Hansen, senere Holm & Molzen), nedbrudt 1919.
21. Island (Dethlefsen, senere Møller). Nedlagt.
22. Grønland (Henningsen, Dethlefsen, Møller).
23. Bøsbæk (Mayland), nedbrudt.
24. Mayland (senere Kuhlmann), nedbrudt 1930 - 31.
25. Jessen (senere Clausbruch), nedbrudt 1914-15
26. Tornskov (Christensen).
27. Grønland's Skodsbølmarksværk. Nedlagt.
28. H. Tychsen
29. Tycho Tychsens værk, nedlagt 1954
30. Hans A. Petersen, er i drift
31. Jacob Tychsen, nedlagt 1918-19
32. Peter Tychsen, nedlagt 1918-19
33. Bachmann, er i drift
34. Stoffer (senere Iversen), er i drift.
35. Christensen, er i drift (Vesterled).
36. Nybøl Vandmølle, nedlagt 1914.
37. Gråsten Teglværk, er i drift.
38. Fiskenæs. Nedlagt.
39. Toft. Nedlagt.

Kommentarer til tabellerne over antal beskæftigede

Nr. 16, Peter Matzen, Egernsund, og nr. 26, Jens Jensen, Skodsbøl figurerer i tællingerne for 1858 og 1860 og er derfor formentlig "glemt" i 1859. Tallene her er derfor for lave.1
Tallet er formentlig 9 beskæftigede lavere (jvf. Nr. 11 C. Petersen, Sofiesminde

Iller - antal beskæftigede

Tabel I

Nr.		1850	1851	1852	1857	1858	1859	1860	1861
1	Jens Stoffer Thomas Godt H.Petersen	-	-	-	12	10	9	10	8
2	Claus Heide fra 1857 C.H.'s enke Bachmann Mayland	20	20	22	27	25	20	22	-
3	Chr. Jessen	-	-	-	17	17	17	17	17
4	N. Aug. Matzen	14	20	20	32	34	29	34	34
5	Hans Hansen fra 1860 H.H.'s enke	11	15	12	18	13	12	12	10
6	Chr. Petersen Johan Petersen Jomfru Petersen	16	20	27	32	38	30	30	30
7	Hans Chr. Knutzen Mayland "Ringteglværk"	10	16	16	17	16	16	18	16
8	Mathias Hollensen Nordemann Jensen "Cathrinesminde"	-	-	16	16	18	18	16	16
Ialt		71	91	113	171	171	151	159	131

Nr. 1: Jens Stoffer: Koncession 1854.
Nr. 5: H. Hansen oplyser i bilagene for 1858, at der i vinterhalvåret beskæftiges 3 daglejere.
Nr. 8: Mathias Hollesen: koncession 1852.

Rendbjerg - antal beskæftigede

Tabel II

Nr.		1850	1851	1852	1857	1858	1859	1860	1861
9	Egeskov	-	-	-	-	-	-	-	-
10	H.H.Ditmer, "Rendbjerg"	50	70	80	120	96	85	100	120
Ialt		50	70	80	120	96	85	100	120

Nr. 9 og 10: Se særskilt tabel over produktion.

Egernsund - antal beskæft igede

Tabel III

Nr.		1850	1851	1852	1857	1858	1859	1860	1861
11	Chr. Petersen, (Kaptajn) "Sophiesminde"	-	-	-	14	23	12	19	18
12	Heinrich Carstensen Richelsen, "Prinzenhof"	11	11	12	-	-	-	-	-
13	Claus Heinrich Hüttmann, "Bjergteglværk"	10	24	22	24	24	24	24	24
14	C.M. Schlaikier						20		
	Georg A. Schlaikier	-	26	35	35	31	26	34	32
15	Lorenz P. Helmer, "Brille"	15	20	20	21	22	22	22	19
16	Matz Matzen	11	18	22					
	Peter Matzen				21	21	-	22	24
17	Schlaikiers enke	14	-	-					
	Peter Hansens enke				33	23	-		
	C.M. Hansen							20	
	H.G. Schlaikier								20
18	Dethlef Dethlefsen, "Hølle"	15	20	20	22	19	22	22	19
19	Anna Sophia Tychsen ejer Carl Dethlefsen forpagter (også nr.21) Chr. Petersen	14	17	22	23	19	20	21	26
20	Philip Hansen, "Jan Mayen"	16	28	30	40	32	26	28	20
21	Carl Dethlefsen, "Island"	9	15	15	15	17	16	17	17
22	H. Henningsen	10	15	20					
	Maria Jepsen, "Grønland"				26	26	26	26	26
Ialt		125	194	218	274	257	214	255	245

Nr. 11: C. Petersen - (identisk med Chr. Petersen, der senere køber teglværk nr. 19) 1859 anført under Laagmai, 1860 og 1861 under Sophiesminde. I 1858 er der anført 13 faste arbejdere og 10 løsarbejdere mod 13 + 0 i 1857 og 12 + 0 i 1859. Da produktionen ydermere ligger på samme niveau, må der være tale om en fejlskrivning.
Nr. 16: Matz Matzen, 1850 kun drevet halvt p.g.a. krigen. Efterfølges formentlig af Peter Matzen. Peter Matzen figurerer ikke i listen før 1859.
Nr. 17: G.A. Schlaikier, 1851 formentlig overtaget efter Schlaikiers enke.
Nr. 19: Anna Sophia Tychsen, ejer - forpagtet til Carl Dethlefsen.
Nr. 21: Carl Dethlefsen, 1852 tillige forpagter af Anna Sophia Tychsens teglværk.
Nr. 22: H. Henningsen, 1850 er teglværket ikke blevet "synderligt brugt" pga. krigen.
Nr. 22: Grønland, Maria Jepsen, Enke
Nr. 23: Christian Mayland, afløser formentlig P. Mayland.
Nr. 38: Hertugen af Augustenborg, 1850 ejer - forpagter Lorenz Dithmer. Overtages af Nicolai Hohwü.

Skodsbøl - antal beskæftigede

Tabel IV

NR.		1850	1851	1852	1857	1858	1859	1860	1861
23	P. Mayland, "Bøsbæk"	11	19	20					
	Christian Mayland				25	22	22	22	22
24	Christian Clausen ejer								
	Peter Christensen forpagter, "Lille Tornskov"	13	16	16	12	16	17	16	13
25	Hans Peter Christensen	11	12	12	16	14	14		
	J. Jessen, "Tornskov"							14	15
26	Jens Jensen, "Store Tornskov"	-	-	8	15	15	-	18	16
27	Lorenz Christensen ejer	16	16	16					
	C. Andersen forpagter				20	16	23	22	21
28	Jørgen Peter Zachariassen	-	-	-	17	13	15	15	15
29	Philip P. Pillqaard	-	-	-	10	11	10	6	-
30	Peter And. Petersen ejer	30	30	35					
	C.H. Clausen forpagter				44	44	30	30	
	A.P. Andresen ejer								
	C.H. Clausen forpagter								30
	Peter A. Petersen					12	11	8	10
	H.H. Dithmer forpagter								
31	Jacob Tychsen	-	15	17	24	20	19	21	21
Ialt		81	108	124	183	183	161	172	163

Nr. 24: Peter Christensen, fra 1859 rubriceret under Nybøl Nor. 1857 oplyses det, at P.C. er forpagter, og ejeren er Christian Clausen. Koncession 1846.
Nr. 25: H.P. Christensen, Tornskov - Koncession 1846.
Nr. 26: Jens Jensen - Koncession 1852. Tidligere ejet af teglværksejer Henningsen. Figurerer ikke i listen for 1859. 1861 under konkursbehandling. Se afsnittet om koncessioner.
Nr. 27: Lorenz Christensen - Koncession 1845/1846. I 1850 oplyses det, at teglværket ikke er færdigbygget, da byggeriet først er påbegyndt i 1849. I 1857 anføres C. Andersen som forpagter.
Nr. 28: Jørgen P. Zachariasen, 1858 rubriceret under Nybøl Nor.
Nr. 30: P.A. Petersen - Koncession 1842. Fra 1857 anføres møller C.H.

Clausen, Broager som forpagter. Jfr. A.P. Andresen. (30 - 44 beskæftigede).
Nr. 31: Jacob Tychsen, teglværket er anlagt i 1847, men kom først i drift 1851. 1859 rubriceret under Nybøl Nor (se også afsnittet om Koncessioner).

Nybøl Nor - antal beskæftigede

Tabel V

Nr.		1850	1851	1852	1857	1858	1859	1860	1861
32	Nikolaj Sørensen	-	6	10	14	12	12		
	1860 N.S.'s enke							12	
	1861 Jørgen Sørensen								13
33	Jørgen Jørgensen Bachmanns Teglværk	10	16	20	16	18	17	16	14
34	Peter Jensen Stoffers Teglværk	6	10	15	18	18	16	16	16
35	Frederik Christensen "Vesterled"	14	15	16	18	19	15	12	12
36	Calle Petersen	14	19	19					
	Ludwig Gehlert				22	24	11	18	21
37	Gråsten Teglværk er grundlagt i 1908	-	-	-	-	-	-	-	-
38	Hertugen af Augustenborg ejer forpagtere:								
	Lorenz Dithmer	12							
	Nicolai Hohwü "Fiskenæs"		33	27	-	-	-	-	-
39	Jürgen A. Richelsen, "Toft"	12	21	21	20	22	20	18	18
Ialt		68	120	128	108	113	91	92	94

Nr. 32: Nicolaj Sørensen, 1850 er teglværket ikke drevet pga. krigen. Overtages 1860 af N.S.'s enke og 1861 af Jørgen Sørensen.

Dynt - antal beskæftigede

Tabel VI

Nr.		1850	1851	1852	1857	1858	1859	1860	1861
40	Hans Fried Hansen	-	-	9					
	Chr. Karberg							6	
41	Chr. Tychsen				12	8	8		-
Ialt		-	-	9	12	8	8	6	

Er ikke aftegnet på kortet - lå ved "MØLSKOV"
Nr. 40: Hans Fr. Hansen - Koncession 1852, i drift fra 1847. Se afsnittet om Koncessioner.
Nr. 41: Chr. Tychsen, overtages formentlig i 1860 af Chr. Karberg.
A.J. Sørensen:
Gram Gods/A.J. Sørensen har et lille teglværk ved Nybøl Nor med 2 - 6 beskæftigede fra 1854 og perioden ud. Produktionen ligger på 100.000 - 250.000 mursten og har formentlig kun produceret til godsets eget brug. Er derfor ikke taget med i tabellerne her.

Antal beskæftigede i alt

Tabel VII

	1850	1851	1852	1857	1858	1859	1860	1861
Iller	71	91	113	171	171	151	159	131
Rendbjerg	50	70	80	120	96	85	100	120
Egernsund	137	194	218	274	257	214	255	245
Skodsbøl	81	108	124	183	183	161	172	163
Nybøl Nor	56	120	128	108	113	91	92	94
Dynt	-	-	9	12	8	8	6	-
Ialt beskæftigede	395	583	672	868	828	710	784	753

Antal beskæftigede

I tabellerne over antallet af beskæftigede (tabel I-VII) er der anført navnene på de teglværksejere/-forpagtere, der optræder i fabrikslisterne. Samtidig er der anført, hvor mange mennesker de ifølge listerne beskæftigede.
De er delt op efter lokalitet, uden at denne dog er 100% fast, idet stedsangivelsen i listerne kan variere fra år til år.
Man kan ud fra tabellerne se, hvordan udviklingen var for de enkelte teglværker i denne periode. Ser man på tallene som helhed, er der antalmæssigt ikke de helt store udsving i antallet af teglværker fra 27 i 1850 til 37 i 1860, hvor maksimum nås, men procentvis er der dog tale om et betragteligt udsving: 37%.
M.h.t. antallet af beskæftigede er de talmæssige udsving langt større: fra 395 i 1850 til 868 i 1857, hvorefter krisen slår igennem, og antallet af beskæftigede i den sidste del af perioden lægger sig til rette på et lavere, men mere stabilt niveau. Procentvis svarer det til en stigning på 120% fra 1850 til 1857 og på 91% fra 1850 til 1861.
Fabrikslisterne viser dermed, at der var tale om en markant fremgangsperiode for teglværkerne i denne periode.

Produktion

Tabel VIII
(Alle tal i hele 1.000). Mopser = specielt store mursten

	1851					1857					1861				
Tegl-værk	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet
Nr. 1	-	-	-	-	-	400	7	-	-	-	180	35	-	-	-
Nr. 2	600	110	-	-	10	750	150	100	-	28	-	-	-	-	-
Nr. 3	-	-	-	-	-	625	85	-	-	-	450	61	-	-	-
Nr. 4	400	80	-	-	-	800	150	800	-	15	500	65	1.150-	-	8
Nr. 5	450	90	-	-	-	600	110	-	-	3	300	70	-	-	-
Nr. 6	600	90	-	-	-	1.400	120	300	-	-	250	110	300	350	-
Nr. 7	400	70	-	-	-	500	90	-	-	-	400	80	-	30	-
Nr. 8	-	-	-	-	-	550	80	-	-	-	500	70	-	-	-
Ialt Iller	2.450	440	0	-	10	5.625	792	1.200	-	46	2.580	491	1.450	380	8
Nr.9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nr.10	670	240	-	340	226	517	268	800	397	156	20	157	1.000	795	158
Ialt Rendbierg	670	240	-	340	226	517	268	800	397	156	20	157	1.000	795	158

Produktion

Tabel IX
(Alle tal i hele 1.000)

	1851					1857					1861				
Tegl-værk	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet
Nr. 11	-	-	-	-	-	600	50	-	-	-	500	100	-	-	-
Nr. 12	250	90	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nr. 13	600	80	-	-	-	750	100	-	-	-	560	90	-	-	-
Nr. 14	720	105	-	60	-	1. 200	100	735	165	29	750	120	725	200	16
Nr. 15	800	100	-	-	-	690	93	-	-	-	570	95	-	50	-
Nr. 16	700	60	-	100	-	900	80	300	-	-	800	100	400	-	-
Nr. 17	-	-	-	-	-	700	85	-	-	-	650	85	-	-	-
Nr. 18	720	95	-	-	-	770	92	-	-	23	500	100	28	45	-
Nr. 19	500	90	-	-	-	900	100	-	-	1	500	100	100	-	-
Nr. 20	1. 000	120	-	-	-	1. 800	130	400	-	-	800	130	500	-	-
Nr. 21	450	90	-	-	-	590	100	-	-	-	480	90	-	-	-
Nr. 22	450	75	-	-	12	150	95	-	-	40	650	95	-	-	40
Ialt Egernsund	6.190	905	0	160	12	9.050	1.025	1.435	165	93	6.760	1.105	1.753	295	56

Produktion

Tabel X
(Alle tal i hele 1.000)

	1851					1857					1861				
Tegl-værk	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet
Nr. 23	500	80	-	-	-	1.100	110	-	-	1	800	100	200		-
Nr. 24	500	70	-	-	-	500	70	-	-	-	350	70	-		-
Nr. 25	480	80	-	-	-	620	90	-	-	-	500	120	100		-
Nr. 26	-	-	-	-	-	700	80	-	-	-	-	-	-		-
Nr. 27	400	50	-	-		900	700	-	-	-	900	70	-		-
Nr. 28	-	-	-	-	-	700	100	-	-	-	500	80-	-		-
Nr. 29	-	-	-	-	-	630	-	10	-	-	-	-	-		-
Nr. 30	600	60	-	-	-	1.400	48	1.000	-	-	1.000	135	683		-
Nr. 31	550	45	-	-	-	800	80	200	-	-	550	80	400		16
Ialt	3.030	385	0	0	0	7.350	1.278	1.210	0	1	4.600	655	1.383	230	16
Skodsbøl															

Produktion

Tabel XI
(Alle tal i hele 1.000)

	1851					1857					1861				
Tegl-værk	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet
Nr. 32	150	-	-	-	-	500	20	-	-	-	750	60	-	-	-
Nr. 33	420	45	-	-	-	750	60	-	-	-	360	70	-	-	-
Nr. 34	280	-				650	70	-	-	-	450	70	80	-	-
Nr. 35	610	60	-	-	-	550	60	-	-	-	270	45	-	-	-
Nr. 36	870	80	-	-	-	900	60	220	-	-	300	20	300	-	7
Ialt Nybøl Nor	2.330	185	0	0	0	3.350	270	220	0	0	2.130	265	380	0	7
Nr. 38	800	78	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nr. 39	550	110	-	-	-	750	130	-	-	-	700	100	-	-	-
Nr. 40	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nr. 41	-	-	-	-	-	600	80	-	-	-	-	-	-	-	-
Ialt Gråsten og Dynt	1.350	188	0	0	0	1.350	210	0	0	0	700	100	0	0	0

Produktion

Tabel XII
(Alle tal i hele 1.000)

	1851					1857					1861				
Område	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet	Mur-sten	Tegl-sten	Dræn-rør	Mop-ser	Andet
Iller	2.450	440	0	0	10	5.625	792	1.200	0	46	2.850	491	1.450	380	8
Rend-bjerg	670	240	0	340	226	517	268	800	397	156	20	157	1.000	795	158
Egern-sund	6.190	905	0	160	12	9.050	1025	1.435	165	93	6.760	1.105	1.753	295	56
Skods-bøl	3.030	385	0	0	0	7.350	1.278	1.210	0	1	4.600	655	1383	230	16
Nybøl Nor	2.330	185	0	0	0	3.350	270	220	0	0	2.130	265	380	0	7
Gråsten og Dynt	1.350	188	0	0	0	1.350	210	0	0	0	700	100	0	0	0
Ialt	16.020	2.343	0	500	248	27.242	3.843	4.865	562	296	16.790	2.773	5.966	1.700	245
Ialt beskæftigede			583					868					753		

Rendbjerg produktion

TABEL XIII

Produkt	1851	1852	1857	1858	1859	1860	1861
Mursten	670.000	458.000	517.000	479.000	320.000	165.000	20.000
Mopser	340.000	532.000	397.000	364.000	463.400	790.000	795.000
Brændsten	70.000	15.000	46.500	32.500	4.000	18.000	5.000
Tagsten/matblå	150.000	140.000	206.000	210.000		151.000	120.000
Tagsten/røde	70.000	60.000	24.000	17.000	432.100	31.250	25.000
Tagsten/glaserede	20.000	35.000	38.000	26.500		36.250	12.000
Tagrygningssten	20.000						
Dæksten	600	5.000	4.200	4.800		4.000	3.000
Fliser	53.500	82.100	93.500	65.000		8.610	41.800
Krybbesten	5.000	8.000	8.000	8.700	4.280	8.200	400
Sålbænke	300	1.200	1.600	1.040	725	1.000	300
Drænrør		200.000	800.000	460.000	403.350	707.000	1.000.000
Konsoller	700	800	1.000	300	200	1.000	1.000
Skorstenssten	6.000			3.000			
Ildfaste sten	4.000						1.500
Gesimssten	650		1.000	2.500	15.000	23.500	105.000
Klinker						15.500	
Blomstervaser			2	2			
Filtrersten				5			10
Andet	65.100		6		1.800		
Ialt enheder	1.475.850	1.537.100	2.137.808	1.674.347	1.644.855	1.960.310	2.130.010
Antal beskæftigede	70	80	120	96	85	100	120

Produktionsændringer i procent

TABEL XIV

	1851-1857	1857-1861	1851-1861
Mursten	+ 70 %	- 38 %	+ 5 %
Mopser	+ 13 %	+ 202 %	+ 240 %
Tagsten	+ 64 %	- 28 %	+ 18 %
Fliser [1]		-38 %	
Drænrør [1]		+ 23 %	

[1] Figurerer ikke i 1851

Produktion

Tallene i tabellerne over teglværkernes produktion viser tydeligt, at udviklingen gik i en meget positiv retning frem til 1857, hvorpå der skete et markant fald. Niveauet i 1861 faldt dog ikke helt ned på 1851-niveauet, og det topper klart i 1857.

Det gælder både m.h.t. antal teglværker, beskæftigede og produktionen generelt. Det eneste produkt, der havde fremgang efter krisen i 1857, var drænrørene, der havde en produktionsforøgelse på 23% fra 1857 til 1861. Derudover var der tale om en betragtelig procentvis fremgang for mopser (store mursten) på 202%, der dog talmæssigt kun er af mindre omfang (fra 562.000 til 1.700.000 stk.) og mere eller mindre modsvares af faldet i murstensproduktionen på 38%.

For perioden som helhed var der tale om en forøget produktion på 5% for mursten, 240% for mopser, 18% for tagsten, hvortil kom en mindre produktion af fliser og en betragtelig produktion af drænrør.

Sammenlignet med den øvrige landsdel havde teglværkerne ved Nybøl Nor flere beskæftigede pr. teglværk, og udsvingene både m.h.t. vækst i hele perioden og fald i forbindelse med krisen i 1857 var ikke nær så store. Begge dele viser, at teglværkerne her var veludviklede og veletablerede og dermed mindre påvirkelige for konjunkturændringer (26).

Produktionen bestod for de fleste teglværkers vedkommende af mursten og tagsten. Nogle producerede desuden mopser, fliser og drænrør. Rubrikken

"andet" dækker hovedsageligt en produktion af brøndsten og krybbesten.
De eneste, der havde en bredere produktion, var H. Henningsen, Egernsund og H.H. Dithmer, Rendbjerg.
Nr. 22: H. Henningsen, Egernsund producerede i 1851 450.000 mursten, 12.000 fliser, 150 sålbænke, 60.000 røde tagsten og 15.000 blå tagsten. Året efter (1852) var produktionen steget til 700.000 mursten, 16.000 fliser, 200 sålbænke, 200 par krybbesten, 60.000 røde og 20.000 blå tagsten.
Nr. 10: H.H. Dithmer i Rendbjerg var så ubetinget landsdelens førende teglværk både m.h.t. antallet af beskæftigede og produktionens art og omfang.
Tabellen over, hvad der blev produceret (Tabel XIV), viser en meget stor spændvidde med en meget specialiseret produktion, der klart adskilte sig fra landsdelens øvrige teglværker.
Dithmer eksporterede da også sine produkter både til kongeriget og Hamborg, Lübeck samt andre steder i Tyskland. Det var ikke kun sine egne produkter, han eksporterede, han opkøbte også sten fra de nærliggende teglværker med henblik på eksport (28).
(I øvrigt har Museet på Sønderborg Slot bevaret en hel del fra Rendbjerg Teglværk).
Dithmer var foregangsmand inden for teglværksdriften, og i 1857 bestilte han en dampmaskine, da hestekraften var for dyr og opslugte en stor del af provenuet.
Men krisen i 1857 ramte selv et så veletableret teglværk som Dithmers, og dampmaskinen, der var bestilt inden krisens gennembrud, kunne derfor ikke udnyttes i teglværksproduktionen. Dithmer søgte - og fik - derfor året efter (1857) i stedet koncession til at drive savværk for på den måde at udnytte den dyre nyanskaffelse (30).
Dithmers teglværk i Rendbjerg var ikke alene landsdelens førende teglværk.
Amtmand Heltzen i Aabenraa, der anbefalede ansøgningen om koncession til savværksdrift over for ministeriet, udtalte i den forbindelse, at Dithmers teglværk "er det mest ansete i hele riget og har hævet sig til fabriksdrift af første rang her i landet", og herredsfogeden i Nybøl gjorde i sin indberetning opmærksom på, "hvilken vigtighed herr Dithmers betydelige fabrik har for det herværende distrikt" (31).
Teglværket i Rendbjerg overvandt da også krisen og øgede gradvist antallet af beskæftigede, så der i 1861 var lige så mange - nemlig 120 - som der havde været i 1857, inden krisen slog igennem.

Konklusion

Fabrikslisterne viser, at teglværksindustrien på Broagerland i denne periode var et veletableret erhverv, der beskæftigede mange mennesker og var af væsentlig betydning for egnens økonomiske og erhvervsmæssige udvikling. Det var så ubetinget en meget dominerende erhvervsgren, hvis betydning har holdt sig op til nutiden.
Teglværkerne på Broagerland var i samtiden anerkendt som førende m.h.t. kvalitet, og Dithmers teglværk i Rendbjerg blev betragtet som monarkiets førende, hvorfra man kunne hente råd og inspiration til sin egen teglværksproduktion; det var her, man fulgte med udviklingen og søgte at tilpasse sig de ændringer i omgivelserne, der gjorde tilpasninger nødvendige. På præcis samme måde som driftige erhvervsvirksomheder gør i dag.

Anvendt litteratur

Duus, Claus: Topographisch-historische Darstellung der Halbinsel Sundewitt (Schleswig 1836)
Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark I (Kbh. 1972)
Harsberg, Vibeke: Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850 - 1864 (Aabenraa 1988)
Korse, A.: Teglbrændingens historie på Broagerland I: Fra Als og Sundeved XXXVII s. 74-92 (Sønderborg 1958)
Nielsen, Axel (udg.): Industriens historie i Danmark III (Kbh. 1944)
Willerslev, Rich.: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880 (Kbh. 1952)

Trykt kildemateriale

Chronologiske Samlinger, div. år
H.H. Dithmer: Bemerkungen über die Beschaffenheit und Anwendung der Ziegelfabricate (Flensburg 1840)

Arkivmateriale, Rigsarkivet (RA)

Ministeriet for Slesvig, II Dpt. B nr. 401 b
do nr. 394
do nr. 446

Arkivmateriale, Landsarkivet i Aabenraa (LAÅ)

Gram Gods pk. 194
Gråsten Gods pk. 260
Sønderborg-Nordborg amter, journalsager

Fabrikslister

Ministeriet for Slesvig, 1. dpt. B, nr. 130. (RA)
Lister over fabrikker og næringsdrivende i hertugdømmet Slesvig 1848-1851
Aabenraa amtsarkiv. Journalsag 1853 IX nr. 2 (LAÅ)
Ministeriet for Slesvig, 2. dpt. B, nr. 401 A (RA)
Forskellige sager. Fabrikker etc. 1856-1858
Ministeriet for Slesvig, 2. dpt. B, nr. 401 B (RA)
Forskellige sager. Fabrikker etc. 1859-1861
Ministeriet for Slesvig, 1. dpt. B, nr. 105 (RA)
Fabrikker m.m. 1861-1862

Noter

1) Willerslev s. 30 + A. Nielsen III, 1 s. 399
2) Svend Aage Hansen s. 103-169, div. sider
3) Patent af 22. april 1851. Chronol. Saml. 1851, nr. 40, s. 91
4) A. Nielsen III, 2 s. 163 + 186
5) A. Nielsen III, 2 s. 162 - 163
6) Korse s. 78 + Duus s. 85-102
7) Chronol. Saml. 1858, 10. aug., nr. 112, s. 162-163
8) Korse s. 78-80
9) Willerslev s. 115-116
10) Fabrikslisten 1850 + A. Nielsen III, 2 s. 189-190
11) Min. f. Slesv. 2. dpt. B nr. 446, j.nr. 1072/1861
12) Min. f. Slesv. 2. dpt. B nr. 394, j.nr. 1390/1858
13) Willerslev s. 117
14) Som note 12
15) Willerslev s. 115 + 117. A. Nielsen III, 2 s. 188
16) Duus s. 77
17) F.eks. Gram Gods pk. 194, skr. af 17.8.1857 + 11.3.1858

18) Min. f. Slesv. 2. dpt. B nr. 401 B, Nybøl herred 1858, bilag til fabrikslisten
19) A. Nielsen III, 2 s. 163 + 178-179
20) A. Nielsen III, 2 s. 179
21) Duus s. 83 + 86. Korse s. 82 + 86-88
22) Sønderborg - Nordborg amter, j. sag 1852 IX nr. 29
23) Som note 22
24) Gråsten gods pk. 260. Teglværker IV 1718-1852
25) Benyttede fabrikslister - se foregående afsnit
26) V. Harsberg s. 55-56
27) Som note 25
28) Duus s. 77
29) Som note 12
30) Som note 12
31) Min. f. Slesv. 2. dpt. B nr. 394

Mindehøjen ved Broager Kirke

af J.P. Damtoft
Indledning v/ Henning Damtoft Pedersen, Jyderup

Da Genforeningen i 1920 var en kendsgerning, var det for min morfar J. P. Damtoft ganske naturligt at søge til Sønderjylland. Han havde en stor national interesse, søgte og fik en stilling som lærervikar ved Broager Skole.
Senere i 1920 blev han udnævnt til førstelærer, og da skolen året efter blev købstadsordnet fulgte udnævnelsen til overlærer.
(Nærmere biografi i A.C. Rasmussen: Broager Skole 1912 - 1982, Lokalhistorisk Forening for Broagerland, 1982).

J.P. Damtoft

Som skoleleder faldt det ham helt naturligt at deltage i det nationale arbejde i Grænselandet. Og mange var de opgaver, han var med i. Her skal blot nævnes bevarelsen af Smøl Vold på danske hænder og opførelsen af Mindehøjen ved Broager Kirke.
Begivenhederne omkring opførelsen af Mindehøjen 1921-22 til minde om de faldne i krigen 1914-1918 har J.P. Damtoft skildret i en samtidig beretning, som herunder gengives i sin helhed. Den originale tekst findes - nedskrevet med min morfars karakteristiske håndskrift - i et kladdehæfte og fylder 18 sider. Et mindre uddrag af originalmanuskriptet er gengivet.
Opførelsen af Mindehøjen vidner om en tid, hvor en egns befolkning på imponerende vis har samarbejdet om en opgave, man har fundet værdifuld. Man har tillagt det stor betydning, at også kommende generationer skulle have mulighed for at forstå de vanskelige forhold, man havde som dansksindet i Grænselandet med tysk overherredømme i perioden fra krigen i 1864 til Genforeningen med Danmark i 1920.

Indvielsen af Mindehøjen fandt
Sted ved en Festgudstjeneste d. 19. No-
vember 1922. Kirken var stuvende fuld,
ikke alene alle Siddepladser i Skib, Side-
fløje og paa Pulpituret, men ogsaa
hver eneste Staaplads i alle Gange,
i Sakristi og rundt omkring Alteret
var optaget. Hundreder af Mennesker
maatte vende om uden at faa Plads.

Udsnit af håndskrift

Mindehøjen 1922

Som overalt Verden over, især da i de krigsførende Lande, meldte sig efter Fredsslutningen ogsaa hos os det uafviselige Ønske og en Trang til at rejse de faldne et Mindesmærke.
Menighedsraadet tog Sagen i sin Haand. Der overvejedes og drøftedes om Tilvejebringelsen af Midlerne, om Pladsen til Mindesmærket, om Udførelsen af samme og om mangt og meget ellers. Man raadførte sig med kyndige og interesserede Mænd paa dette Omraade. Ogsaa udefra modtog vi Hjælp og Raad. En kærkommen Hjælper og Raadgiver var saaledes Museumsinspektør Raben i Sønderborg. Med Menighedsraadet var han enig i, at det vilde være meget smukt og tiltalende at rejse en Sten for hver af de faldne. Og med Henblik på de mange Sten, der skulle anvendes, foreslog han at give Mindet Form af en Langdysse.
Denne Tanke syntes mange godt om, til nogen endelig Afgørelse kom det dog ikke straks.
Senere traadte ogsaa Kunstneren Johan Skovgaard, Jægerspris til som Raadgiver. Ogsaa han fandt, ligesom Herr Raben, den af Menighedsraadet udpegede Plads til Mindesmærket meget passende, ligesom han nok ogsaa kunde sympatisere med Projektet om Langdyssen.
Imidlertid var han heller ikke i Tvivl om, at en Slags Kæmpehøj eller Runddysse ogsaa vilde virke meget kønt. - Her skal indskydes, at naar man i Tale og Skrift er truffet paa den Formodning, at vor Mindehøj skulde være tænkt som en Efterligning af Flensborg Mindehøjen over faldne fra 1864, saa er det ikke Tilfældet. Den Tanke har ikke været drøftet her.
Til sidst endte vore Overvejelser med, at det vedtoges at give Mindesmærket Form af en Slags Kæmpehøj eller Runddysse. For i det mindste at skaffe en Del af Midlerne til Veje, blev der foretaget en Indsamling i Sognet. Saa godt som alle vilde være med til at yde deres Skærv hertil. I Broager gik man saaledes kun to Steder forgæves. Indsamlingen bragte ialt en 5000 kr. Resten bragtes til Veje paa anden Maade. Nu kunne Arbejdet begynde. Til dette meldte sig Frivillige alle Vegne fra i Sognet. Det gjaldt nu først om at skaffe Stenene. Ialt skulde der bruges 175 Mindesten, nemlig 165 hvorpaa de faldnes Navne skulde indmejsles, 9 til Byernes Navne og 1 som en Slags Overligger paa Højens Top. Snart valfartedes der over Mark og langs Strand i den østlige Del af Sognet, da Vestsognet er fattig paa Sten. Det gjaldt om at udfinde de bedst egnede Sten, der alle skulde være fra selve Sognet, utilhuggede Natursten.
Vore Landmænd fra de vedkommende Byer: Dynt, Skelle, Gammelgab og Iller kappedes om at bringe de udsøgte Sten til Bestemmelsesstedet i Broager.

Bønderne fra de øvrige byer: Broager, Mølmark, Smøl og Skodsbøl ivredes om at køre Jord til Højen. Vogn efter Vogn rullede frem med Sten fra de forskellige Byer. Og ligeledes saas i travl Virksomhed Dag efter Dag og Uge efter Uge Læs paa Læs af Jord i Tusindvis køres sammen til en Høj, der ligesom groede frem af Jorden. Efter omtrent et halvt Aars Tid stod da vor Mindehøj som en Slags Kæmpehøj eller Runddysse færdig der; den passede godt ind i det kuplede Landskab og var ogsaa i god Kontakt med vor kulturhistoriske Fortid. Til sidst blev hele Højen dækket med et Lag Lyngtørv fra Tørsbøl Hede. Lyngen synes dog ikke at finde Grobund her; den er for det meste gaaet ud. Kun paa enkelte Steder findes endnu nogle smaa Pletter. Medens Jordkørselen fandt Sted, gik Hammer og Mejsel flittigt sin Gang over de tilførte Sten. Dette Arbejde var overdraget til Stenhugger Iversen i Sønderborg. Paa hver Sten staar den faldnes Navn og Fødselsdato. I den øverste Kant af Stenen er udmejslet et Kors i forskellig Udførelse. Dette er af flere blevet tydet som en Jernkors. Det har dog intet med Jernkorset at gøre, men skal kun forestille det, hvad det er: Korsets Tegn. -

Da saa Højen havde naaet den paatænkte Størrelse: Forneden 17 m og foroven 9 m i Tværmaal samt en Højde af 3 m, og Navnene paa Stenene var udmejslede, blev disse bragte paa Plads. I Højens Fodkant anbragtes med beregnede Mellemrum de ni Stene med Navnene paa Sognets ni Byer: Broager, Dynt, Skelle, Gammelgab, Mølmark, Iller, Egernsund, Skodsbøl og Smøl; udenfor dem sattes to Rækker med de faldnes Navne, de er delt i Afdelinger hørende til de forskellige Bysten: Broager med 48 Stene og 55 Navne, Dynt med 14 Stene og 18 Navne, Skelle med 22 Stene og 23 Navne, Gammelgab med 9 Stene og 9 Navne, Mølmark med 3 Stene og 3 Navne, Iller med 18 Stene og 23 Navne, Egernsund med 30 Stene og 35 Navne, Skodsbøl med 7 Stene og 8 Navne. Altsaa ialt 165 Stene med 190 Navne.

At Stenenes og Navnenes Antal her er forskellige hidrører fra, at faldne Brødres Navne er anbragte paa samme Sten. Saaledes er der 2 Stene med hver 4 Navne (Broager og Iller),

Stenen med 4 navne fra Iller

2 Stene med hver 3 Brødres Navne (Iller og Egernsund), 14 Stene med hver 2 Brødres Navne (Broager 4, Dynt 3, Egernsund 3, Skodsbøl 2, Skelle 1 og Smøl 1). Desuden er der 1 Sten med Navn paa Fader og Søn (Dynt). For en enkelt Falden blev ingen Sten rejst, da det ikke ønskedes af hans Paarørende. Paa Højens Top anbragtes en svær Blok, hentet ved Skelle Strand med en Vægt af ca. 5000 Kg. Denne Sten bærer følgende Indskrift:

Sten satte Broager Land,
Sønner til Minde,
faldne i Krigen
1914 - 1918

Indskriftens Forfatter er Kunstmaler Johan Skovgaard.
Oppe paa Højen plantedes 9 smaa Ege. Meningen med dem var ikke, at de med Tiden skulde knejse her som vældige Kæmpeege, men kun at de som hjemlige Træsorter skulde symbolisere vor Villie og Trang til at beskytte og frede om vore Kæres Minde.
Saa var nu dette Arbejde, der havde alles Interesse, et Stykke Arbejde, hvori alle var med af fuld Hjerte. Højen stod frit og knejsende der som et dyrebart Minde over vore kære Faldne, men ogsaa som et varigt Vidne om vor Taknemmelighed og Kærlighed til de Sognets Sønner, der gik Pligtens lige Vej med Livet som Indsats. Guds Fred over dem!
Vor Mindehøj ligger godt 100 Meter Vest = Nord = Vest for Broager Kirke paa et af Landets skønneste Punkter. Selvfølgelig var der dog dem, der mente, at Pladsen var daarligt valgt, at dette og hint Mindesmærke endda var en hel Del skønnere, og hvad mere, der kunde være. Men i al Almindelighed fandt det Bifald, og det nævnes da ogsaa jævnligt blandt de skønneste af Nordslesvigs Mindesmærker over de Faldne.
Indvielsen af Mindehøjen fandt Sted ved en Festgudstjeneste d. 17. November 1922. Kirken var stuvende fuld, ikke alene alle Siddepladser i Skib, Sidefløje og paa Pulpituret; men ogsaa hver eneste Staaplads i alle Gange, i Sakristi og rundt omkring Alteret var optaget. Hundreder af Mennesker maatte vende om uden at faa Plads.
I Kirken prædikede først Provst Thyssen og derefter Pastor Skjoldborg. Efter endt Gudstjeneste bølgede den mægtige Folkemængde under Kirkeklokkernes Klang ud over Kirkegaarden hen til Mindehøjen. Paa Mindehøjen, hvis store Sten var dækket med et stort Danebrog, afslørede Provst Thyssen Mindet og overgav det til Menigheden. Pastor Nissen modtog det for Menigheden og

holdt Slutningstalen, idet han blandt andet rettede en Tak til alle Raadgivere, Hjælpere og Medarbejdere til Værkets Fuldførelse og lyste til Slut Herrens Velsignelse over den store andægtige Skare. Festen var endt. Stille og alvorsfulde skiltes Mængden ad, medens Kirkeklokkernes mægtige Kimen tonede ud over Landskabet, og var det ikke, som om man gennem Tonerne hørte Lyden af Salmeverset

Kirkeklokke, naar til sidst du lyder
for mit Støv, skønt det dig hører ej;
meld da mine Kære, saa det fryder:
Han sov hen, som Sol i Høst gaar ned.

J.P. Damtoft

Mindehøjen idag

Kampen om Egernsundbroen 18. februar 1864

fortalt af Hans-Heinrich Hüttmann

I 1932, da jeg var 6 år gammel, fortalte min bedstefar mig, at da han var i samme alder, kom der et stort skib og beskød Egernsund. Hans mor havde taget alle børnene og en kurv med alt sølvtøjet, og var rendt op i "æ le'bjerre", indtil skydningen holdt op igen.
Næste gang, jeg stødte på noget om beskydningen af Egernsundbroen, var da jeg var 12 - 13 år og legede med amtsforstander Ebelings oldebørn på Prinzenhof. I det ene hjørne i en lade lå der en stabel 12 punds kanonkugler, dem trillede vi med. Det var kanonkugler fra "Rolf Krakes" beskydning af Egernsund. Begivenheden, der foregik den 18. februar 1864, fik ingen betydning for krigens udfald, og vakte ringe interesse udenfor Egernsund, men i Egernsund og Alnor var det samtaleemne i lang tid efter.
Under tilbagetoget fra Dannevirke blev de danske soldater forfulgt af preussiske og østrigske soldater. Det preussiske 3. korps forfulgte danskerne mod Dybbøl medens østrigerne og det preussiske 1. korps gik mod Jylland.
Den preussiske hærledelse havde fået besked fra Berlin om, at de ikke måtte marchere ind i Jylland, men avantgardens kommandør oberst Bentheim anede intet om dette og sendte sit korps ind for at besætte Kolding. Han sendte en melding til sin overordnede general v.d. Mülbe:"Wenn es geht, ich nehme Kolding".
Der var ingen soldater ved grænsen til Jylland, og de preussiske soldater mødte således ingen modstand.
Der blev en del polemik mellem Berlin, London, Paris og Wien, da invasionen i Jylland, var imod alle aftaler, som de fire stormagter havde indgået. Senere udtalte Bismarck om disse begivenheder:"Jeg kildede Europa under næsen og ingen nøs."
På grund af det stor-politiske spil vedrørende invasionen af Jylland gled historien om "Rolf Krake" i baggrunden udenfor Egernsund, men i Egernsund og Alnor var det en stor begivenhed, at de var blevet beskudt.
Da det preussiske 3. korps forfulgte de danske soldater mod Dybbøl, lavede pionerer fra dette korps den 12. februar en pontonbro mellem Alnor og

Egernsund lige ud for Færgekroen. Den danske hærledelse i Sønderborg kom under vejr med dette, og beordrede "Rolf Krake" til at sejle så langt mod Egernsund som muligt og beskyde pontonbroen.
Der var en del preussiske strandbatterier omkring indsejlingen til Egernsund. Batterierne forsvarede broen, og "Rolf Krake" kom under heftig beskydning. Således fortæller matros Johannes Frederiksen om bord på Rolf Krake:"Under indsejlingen blev skibet overdænget med både kanon- og riffelkugler, der dunkede mod jernsiderne, så vi havde en fornemmelse af, at vi sad i en fastelavnstønde. Skibet tog ingen skade, da kuglerne prellede af mod de pansrede sider; men et par mand blev såret. På grund af dybdeforholdene kunne vi imidlertid ikke sejle så langt ind, at vi kunne nå broen."
Hele beskydningen varede ca. 1 time. Derefter trak "Rolf Krake" sig tilbage til sin ankerplads i Høruphav.
Dette er en lille historie om "Rolf Krake", som virkelig er sket, og som har gjort stort indtryk i Egernsund, således kunne min bedstefar huske begivenheden 70 år efter, selv om han kun var 6 år gammel, da det skete, og hele beskydningen kun varede en times tid.
At begivenheden virkelig har fundet sted, kan der ses bevis på den dag i dag, da der stadig sidder en kanonkugle i væggen i huset Trapgade 23, og indtil 1980 kunne man også se en kugle i væggen på Pelzengård, indtil denne blev nedrevet.

Huset Trapgade 23, Alnor

Litografi af bombardementet.

Billedet stammer fra et skrivehæfte brugt til skolegang efter 1864.
Disse billeder, som var litografier, stammede fra byen Neu-Ruppin. Byen gav navn til smagsløse godtkøbsbilleder. Senere blev billederne forsynet med forkerte komisk virkende rim (Neuruppiner).

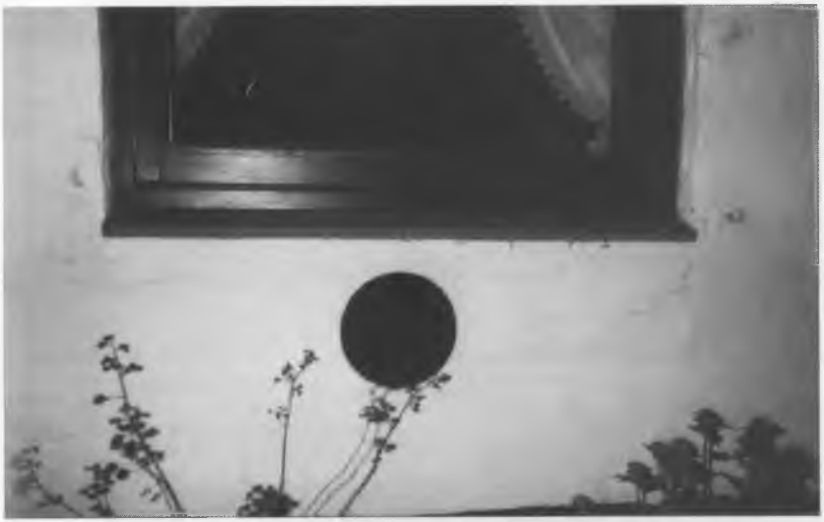

Kanonkuglen.

Billedet her er dog brugt som indoktrinering af sønderjydske børn, her er både medtaget den tyske version oversat til dansk samt den danske version.
"Bombardementet af Rolf-Krake.
Beskydningen af det prøjsiske batteri og af broen i Egernsund i Slesvig fandt sted fra det ovenfor viste panserskib den 18. februar 1864 uden at anrette særlige skader, hvorimod Rolf-Krake efter at være ramt af nogle og halvtreds skud fra det prøjsiske batteri snart blev tvunget til havs."
Om samme episode hedder det i en dansk historiebog:
"... Den 18. februar lod chefen for den ved Sønderborg samlede eskadre .. panserskibet "Rolf Krake" angribe Egernsund; men dets dybtgående forhindrede det fra at tage en plads, hvorfra broen kunne ødelægges, og efter en kamp på 1 1/2 time, som på begge sider voldte et tab af 4 mand, stod batteriet atter ud af fjorden.." (S.B. Thrige: Danmarks historie i vort århundrede, bd. 2. 1889).

Høj over høj

Broagerland skyder sig som en tunge ud i Flensborg Fjord mellem Gråsten og Sønderborg. Landskabet er formet under sidste istid med markante åse og lavninger, hvor der i fordums tid var søer. Nu henligger de som større og mindre mosehuller, der afvandes af ganske små bække.
På grund af sin store frugtbarhed og velafgrænsede natur har Broagerland altid været et godt sted at være bonde. Herom vidner et omfattende højbyggeri fra både stenalder og bronzealder. Faktisk er der indenfor de ca. 24 kvadrat km, som udgør Broagerland, registreret 55 storstensgrave (dysser og jættestuer) og 170 bronzealderhøje. I dag er hovedparten overpløjede og kun erkendbare for det trænede øje.

Broagerland er nok det område i Sønderjylland, hvor der er registreret flest gravhøje. Alligevel kender vi endnu ikke dem alle. Denne fortælling handler om undersøgelsen af en kendt gravhøj, som dog skulle vise sig at være ukendt.

Undersøgelsens baggrund

Syd for Skelde bor familien Clausen på den gamle slægtsgård. Forhaven prydes af et lille fredet voldsted, der er omkranset af en stensat - endnu vandfyldt - voldgrav. Så man er ikke ukendt med at skulle tage hensyn til jordfaste fortidsminder.
Øst for gården stiger terrænet op mod en let hvælvet; men alligevel markant bakketop. Det højeste punkt ligger umiddelbart syd for et øst/vest-orienteret læhegn. Herfra er der en storslået udsigt over Flensborg Fjorden. Inden undersøgelsen startede, var det ikke muligt at se, at der her lå en stor velbevaret - omend overpløjet - gravhøj. Netop her har Clausen mangen en gang under pløjning stødt på både små og store sten. I 1985 blev det for meget. Nu ville Clausen se, hvad det var, som ødelagde plovskæret, hvis han ikke fik det løftet i tide. Efter at have gravet et stykke tid var flere store sten kommet til syne. Da de viste sig at danne et aflangt stenkammer, tilkaldte Clausen museet, da han regnede med, at det nok var et fortidsminde.
Kammeret blev identificeret som tilhørende sb. 37, der allerede i 1934 var blevet undersøgt af museumsinspektør J. Raben fra Sønderborg. Anlægget kom derfor til at stå langt nede på listen over påkrævede undersøgelser. Først i 1990

Fig. 1: Gravanlægget frilagt (foto: Flyvestation Karup)

- 5 år efter Clausens anmeldelse - blev det muligt at foretage en mindre undersøgelse med det formål at fjerne kammeret så marken atter kan dyrkes uden gener.
Allerede i 1917 skal russiske krigsfanger have fjernet store mængder sten fra gravhøjen. Nogle har efter sigende været 1,5 - 2 m lange. Så store sten må antages at stamme fra et gravkammer. Fra samme område fjernedes i 1918 eller 1919 sten med en størrelse på op til 70 cm. Her er der nok tale om randsten. De største sten blev bagefter brugt til at opføre et stendige, som kan ses den dag i dag.
Ved undersøgelsen i 1934 fandt Raben et delvist ødelagt dyssekammer. Kun gavlenderne var bevaret, mens stenene ved langsiderne var borte. Længden af langsidernes sten svarer nogenlunde til opgivelserne fra 1917. Kammeret var orienteret nærmest N/S og har vel sagtens været et såkaldt tværliggende dyssekammer. Bunden var tæt belagt med hvidbrændt, knust flint.

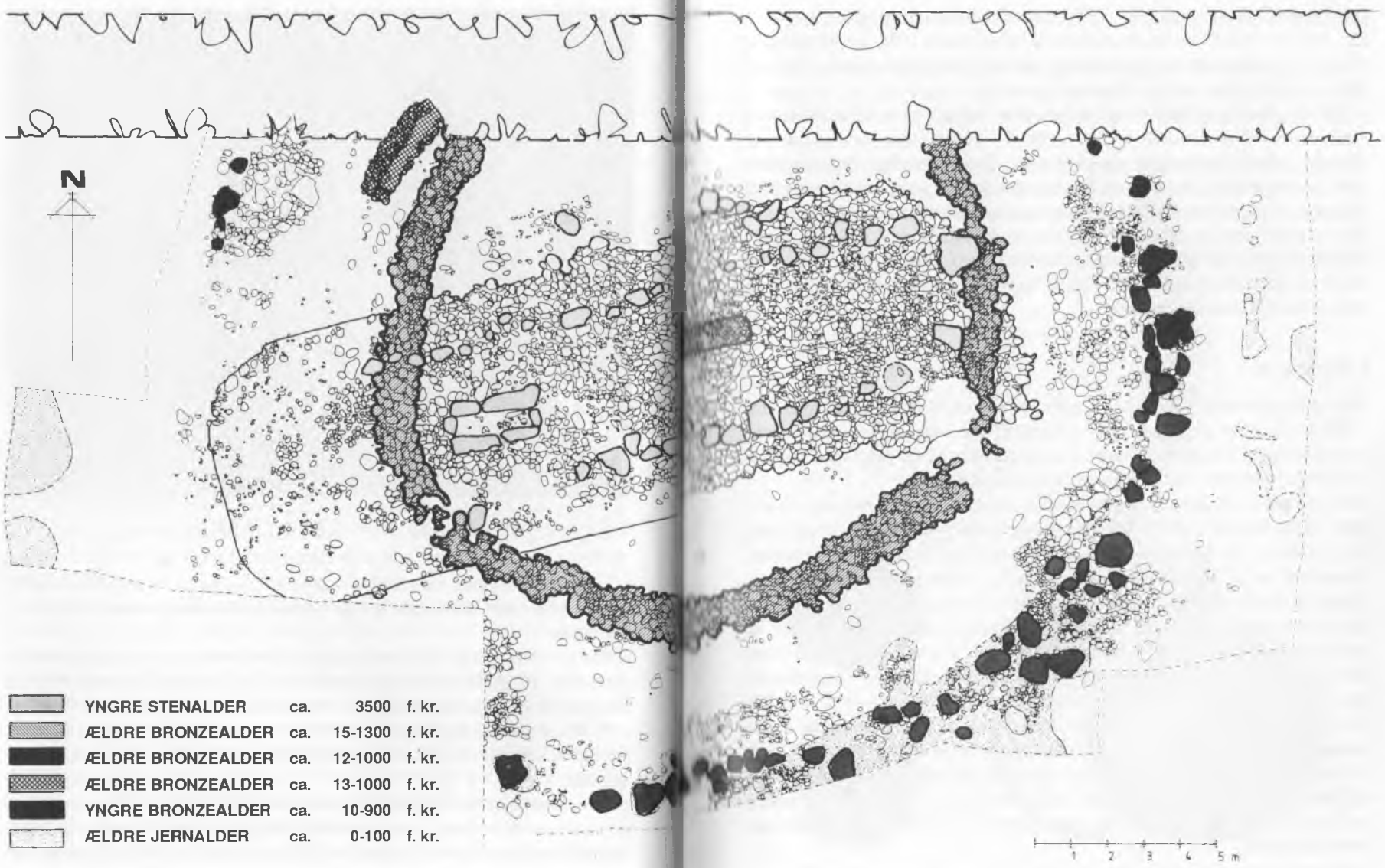

Fig. 2: Oversigtsplan over gravanlægget.

Resultatet af prøvegravningen i 1990 stemte ikke overens med disse oplysninger. Det blev bekræftet, da undersøgelsen blev fortsat i 1991, der blev nemlig ikke fundet anlæg eller nedgravninger, som kan stamme fra et tværliggende dyssekammer belagt med hvidbrændt, knust flint.

Museets gamle sognebeskrivelseskort viser da også, at sb. 37 klart er afsat nord for det Ø/V-orienterede læhegn, mens den på de nyeste kort er afsat midt i hegnet. Vort dyssekammer ligger 8-9 m syd for dette læhegn. Undersøgelsen viste, at den langhøj, hvortil gravkammeret er knyttet, ikke stikker ind under læhegnet. Det gør kun de yngre højfaser, der stammer fra ældre bronzealder. Det er derfor næppe tvivl om, at Clausens dyssekammer i virkeligheden tilhører et hidtil ukendt gravanlæg umiddelbart syd for sb. 37. På bakketoppen har der i stenalderen knejset to mægtige gravanlæg. På grund af den aflange form, kalder vi dem for langhøje.

Langhøjen

Gravanlægget viste sig at være opbygget og brugt over en periode på mere end 2.000 år. Ældst er langhøjen. Det tværgående snit viste, at den var bevaret i tilnærmelsesvis fuld højde, hvilket er uhyre sjældent i vore dage; men som det vil fremgå nedenfor, er der en god forklaring herpå.

Som første led i bygningen af gravhøjen er stenkammeromridset blevet markeret. Bærestenene er gravet lidt ned i undergrunden - to ved hver langside og en i gavlene. Gavlstenene er "skudt" ind mellem langsidernes bæresten. Kammeret var 2,72 m langt, 1,44 m bredt og orienteret omtrent øst-vest. Antagelig har det været forseglet af to dæksten. Kammeret omgives af rektangulær stenlægning på 24,12 m x 7,64 m. Stenlægningen laves således, at kammeret kommer til at stå i vestenden af anlægget. Ovenpå rejses 52 randsten. Hjørnestenene er de største og måler op til 1 x 2 m. De øvrige er noget mindre og af stærkt varierende størrelse. Randstenene står ikke kant mod kant. De omgiver et område på 20,80 m x 4,4 m. Efter placeringen af randstenene er der foretaget yderligere en opfyldning med hovedstore og større sten, som er blevet dækket med sortgråt, muldblandet ler. Antagelig har kun den øverste af rand- og dækstenene været synlige - dog må hjørnestenene have fremtrådt mere markant. Indenfor randstenene har højen været flad, mens siderne udenfor har været skrånende.

Gavlsten og bæresten har været lige høje. Ved undersøgelsen var dyssens dæksten væk. Dette er antagelig sket allerede i forhistorisk tid, hvilket kan

være forklaringen på, at gravkammeret ikke var plyndret, som så ofte ellers er tilfældet.
Efter placeringen af dækstenene har dyssekammeret været forseglet. I modsætning til de lidt yngre dysser og jættestuer, hvor en gang fører ind i gravkammeret, har de tidligste dysser været opført til kun at rumme en enkelt person.
Dette fremgår også af det medgivne gravudstyr, der består af en smuk kraveflaske med lodret streg-ornamentik både på krave og overdel. Efter mere end 5.000 års ophold kunne den optages i hel tilstand. Det skyldes at overfladen

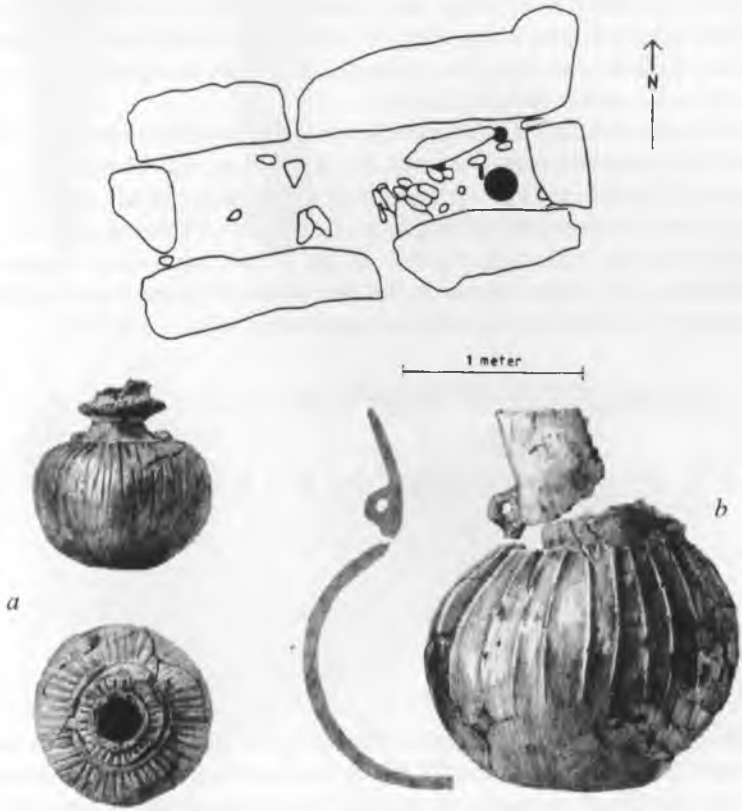

Fig. 3: Dyssekammeret - yngre stenalder (ca. 3500 f.Kr.)
a. Kraveflaske b. Øskenflaske. (tegning: J. Andersen 1:4).

på bærestenene har været udjævnet med tynde stenfliser af samme slags, som i yngre anlæg bruges til at udfylde mellemrummene mellem bæresten og randsten - de såkaldte tørmursfliser. Ved fjernelsen af dækstenene er stenfliserne styrtet ned i gravkammeret, og den største lejrede sig på skrå op ad den ene bæresten henover kraveflasken, hvorved den er blevet skånet.

Knap så heldige var vi med karret, der stod ved siden af. Oprindeligt har det været en meget elegant øskenflaske med nærmest plastisk, lodret fureornamentik; men kun godt og vel halvdelen var bevaret. Herudover fandtes intet gravudstyr. De to lerkar var hensat på bunden af gravkammeret, der ikke - som det ellers er normalt - var belagt med brændt flint. Der er tale om en meget usædvanlig lerkarkombination, og da der ikke er medgivet en sleben flintøkse eller andre mandskarakteristiske genstande, tør vi med forsigtighed slutte, at den gravlagte nok har været en kvinde.

Lerkarrene kan dateres til slutfasen af den tidligste del af vor bondestenalder (fase C9). Dyssekammerets konstruktion - liggende på langs i højen, lige høje bæresten, indskudte gavlsten og ingen gang - viser, at der er tale om en af de allertidligste storstensgrave, der opførtes herhjemme. Placeringen så tæt på Tyskland kan da heller ikke undre, da det er her - nærmere betegnet i Mecklenburg - vi regner med at de tidligste dysser af denne form har deres oprindelse. I absolutte år skal vor dysse nok dateres til ca. 3.500 f.Kr.

Fig. 4: Rekonstruktion af langdyssen (Tegning: J. Andersen).

Den ældste bronzealderhøj

I mere end 2.000 år har de to langhøje knejset urørte på bakketoppen. Så sker der noget. Bakken, der er synlig fra nær og fjern, er et godt sted at blive stedt til hvile. En ny grav anlægges på toppen af den sydlige langhøj. Oven på et leje af håndstore sten, anbringes en stor egekiste, som understøttes af hovedsagelig hovedstore sten. Den døde var en mand af høj byrd. Med sig havde han

Fig. 5: Den ældste bronzealdergrav (1300-1200 f.Kr.).
a. Våbenøkse.
(tegning: J. Andersen 1:2).

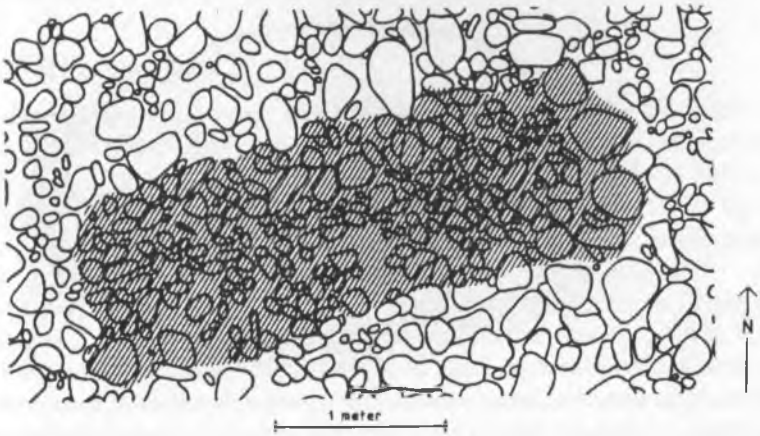

sin bedste pålstav - en smukt dekoreret våbenøkse. Andet fandt vi ikke; men ploven var også næsten nået ned til bunden af graven. Øksen lå faktisk med nakkeenden i pløjelaget og den var tydeligt mærket af det ublide ophold mellem gravbund og pløjelag. Vi kan ikke udelukke, at øksen kun har udgjort en lille del af mere omfattende udstyr. Det er imidlertid nok til, at vi kan datere graven til midten af ældre bronzealder, som jo netop er det tidspunkt, hvor de fleste af vores berømte egekistegrave anlægges.

Samtidig hermed sker der den første omfattende "ødelæggelse" af vor langhøj. Vestenden bliver fuldstændig fjernet, mens den del af randstenene, som ikke allerede var skredet ud, bliver lagt ned for ikke at rage op gennem den høj, der skal rejses over den døde. Af samme grund bliver dækstenene over kammeret, som nu fyldes med højfyld, fjernet.

Netop denne omstændighed har nok bevirket, at kammeret ikke er blevet plyndret i nyere tid, fordi det herved kom til at se ud som om, det allerede var plyndret.

Den nye høj får en diameter på knap 20 m. Den bliver ikke omgivet af markante randsten; men befæstes derimod af en ca. 1 m bred stenkrave. Den rejstes således, at den præcis dækkede den del af langhøjen, som ikke blev fjernet. Netop den omstændighed har bevirket, at langhøjen er blevet bevaret så intakt helt op til vore dage.

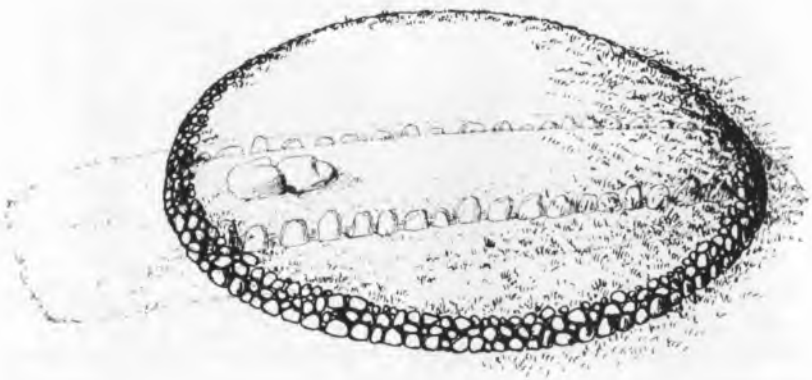

Fig. 6: Rekonstruktion af den ældste bronzealderhøj (1300-1200 f.Kr.) overlejrende langhøjen. (Tegning: J. Andersen).

Den yngste bronzealderhøj

Noget senere sker der endnu en højudvidelse. Den tilhørende grav fandt vi ikke. Mod øst og sydøst findes der 2-3 stenrammer. Udover deres facon var der imidlertid ikke noget som tydede på, at de skulle være grave. Vi må derfor regne med at den tilhørende grav har været anlagt i højmidten. Måske er den ødelagt i forbindelse med senere generationers overpløjning af marken.

Når højfasen alligevel kan dateres til ældre bronzealder, skyldes det, at en yngre grav, som også kan dateres til ældre bronzealder, var gravet ned i højudvidelsen. Den nye høj har haft en diameter på op imod 28 m og været kranset af nogle for bronzealderhøje usædvanlig store randsten.

Det var kun de færreste af randstenene, som stod "in situ", det vil sige, dèr hvor de var sat af højfolket. Dem der ikke stod på deres oprindelige plads, er blevet flyttet i jernalderen. En del lå væltede og delvis nedgravede, mens andre lå øverst i store, dybe gruber, der nok primært har været lertagningsgruber. Både mellem randstenene og i gruberne fandtes der store mængder af skår - alle fra begyndelsen af ældre romersk jernalder (1. årh. e.Kr.).
Formålet med at flytte/fjerne disse randsten er uklart; men måske man har søgt at bryde ringens magi. Umiddelbart øst for højen er der nemlig fundet nogle stolpehuller, som kan stamme fra treskibede langhuse, der er samtidige med lertagningsgruberne.

En fornem kvinde

Nedgravet i den nordvestlige side af den yngste bronzealderhøj blev endnu en begravelse fundet. Dette er en noget atypisk placering - selv for en sekundærgrav. Da vi samtidig kunne se, at der ikke var tilføjet en ekstra højfase i forbindelse med anlæggelse af graven, var vores forventninger ikke alt for høje. Kunne vi blot få graven dateret så var det godt. Men vores forventninger blev gjort grundig til skamme og viser: ingen regel uden undtagelser.

Af kisten - en udhulet egestamme - var der ikke ret meget tilbage. Et leje, der målte ca. 3 x 1 m, af støttesten, angav kistens størrelse. Den har målt ca. 0,3 x 2,4 m, hvilket er meget langt i forhold til den beskedne bredde. Kisten var placeret helt op mod nedgravningens sydøstlige langside. Det ser ud til, at man ved anlæggelsen af graven har gjort plads ved den ene langside - måske til at arrangere den døde i kisten, måske til at udføre de hellige ritualer.

Fig. 7: Dragtudstyr fra den rige kvindegrav (1100-1000 f.Kr.).
a. Bøjlenål b. Rekonstruktion c-f. Bælteperler af guld
g. Bælteperle af glas h. Tutulus i. Bæltedåse.
(tegning: J. Andersen a-g 1:1, h-i 1:2).

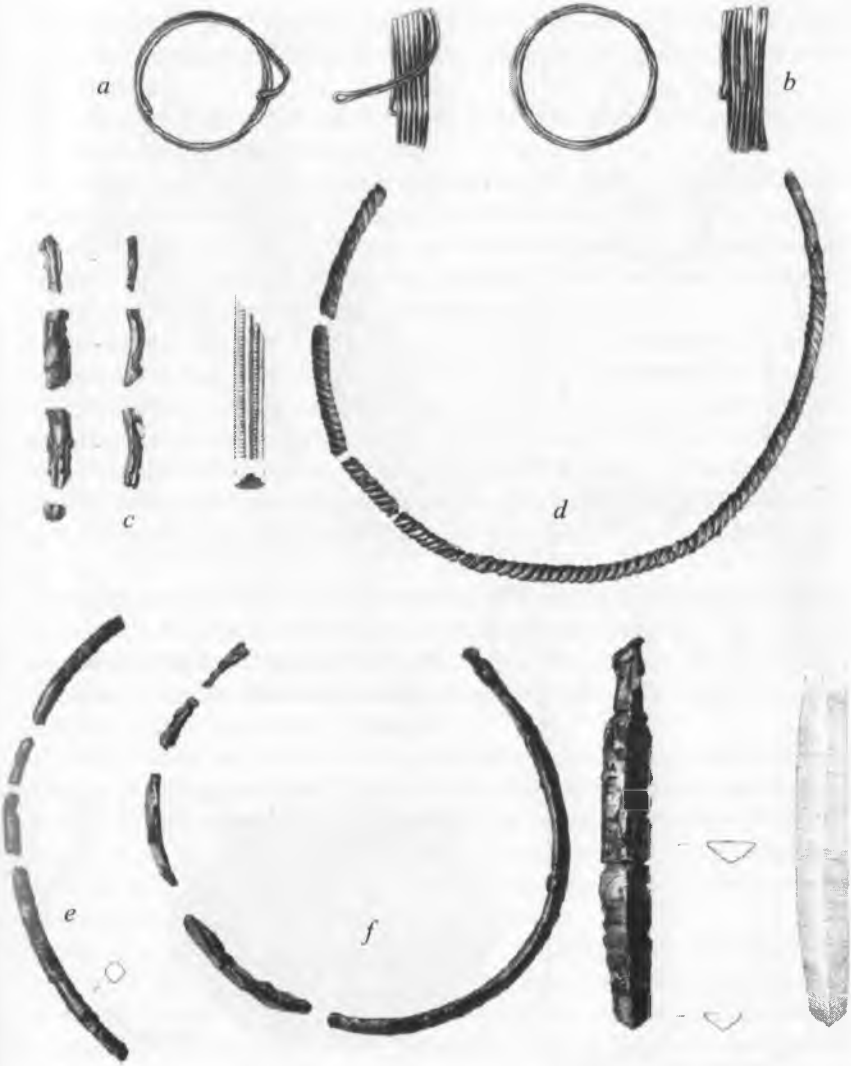

Fig. 8: Ringe fra den rige kvindegrav (1100-1000 f.kr.).
a-b. Øreringe af guld c. Armring d. Halsring
e-f. Ankelringe. (tegning: J. Andersen 1:2).

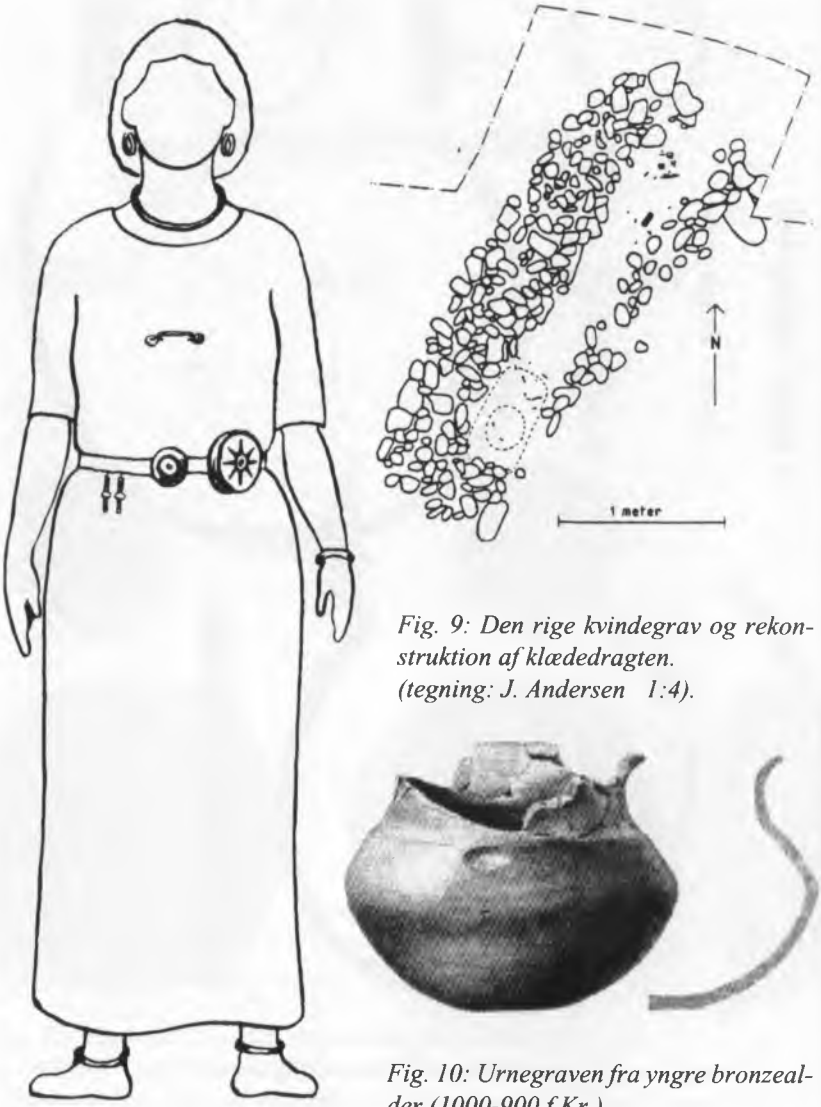

Fig. 9: Den rige kvindegrav og rekonstruktion af klædedragten.
(tegning: J. Andersen 1:4).

Fig. 10: Urnegraven fra yngre bronzealder (1000-900 f.Kr.).
(tegning: J. Andersen).

Henover kisterummet fandtes en række af store sten - ialt 10. De må have ligget oven på kistelåget og således forseglet kisten. Ved forrådnelsen er de sunket ned i kisten.
Gravudstyret viser, at den døde har været en kvinde, at hun har ligget på siden og at hovedet har været mod nordøst.
Med sig har hun haft to, prangende spiraløreringe af guld. Omkring halsen har hun båret en vredet halsring af bronze. Den fandtes i adskillige dele og har ikke kunnet samles fuldstændig. Spredt i nordøstenden fremkom fragmenterne af en bred, smukt ornamenteret armring af bronze. Resterne af en bøjlenål med spiraloprullede endeplader fandtes sammen med halsringen.
Omkring livet har hun båret et fornemt bælte med en bæltedåse. Låget er ornamenteret med plastisk stjerneornament, der er udfyldt med sort harpiks. Noget af denne harpiks var endnu bevaret. Sammen med bæltedåsen fandtes en kegleformet tutulus, der har siddet i bæltet modsat bæltedåsen. Bæltet har været afsluttet af to lange og to korte spiralperler af guld. I nærheden heraf lå en lille, blå, skiveformet glasperle, som antagelig har indgået i bælteafslutningen. Måske har der siddet en glasperle mellem en kort og en lang guldspiralperle.
Omkring hver ankel har siddet en ankelring af bronze. De fremkom i så mange dele, at det har ikke været muligt at samle dem fuldstændig. Den ene ring har nærmest trekantet tværsnit, mens den anden er glat med rundt tværsnit. Ringene er ornamenteret med en sirlig stregornamentik, som det er hyppigt for den slags ringe.
Endelig fandtes i samme område som ankelringene en samling af brændte ben. De lå specielt koncentreret indenfor et lille cirkulært område med en diameter på 20 - 24 cm, som om de har været svøbt i et klæde eller lignende. Formodentlig er det menneskeknogler, og må betragtes som en ofring. Lignende ofringer kendes fra flere samtidige egekistegrave. Et af de mest berømte eksempler herpå stammer fra Egtved-pigens grav.
Det er uhyre sjældent, der findes glasperler i grave fra ældre bronzealder. En eller to er det almindeligste; men der kendes også grave, hvor de optræder i større tal. I midten af ældre bronzealder indgår glas for første gang herhjemme i gravudstyret. På grund af dets sjældenhed må det have repræsenteret en umådelig stor værdi. Glasperlerne stammer antagelig fra middelhavslandene eller det sydlige Europa. Vi må regne med, at de kommer herop sammen med strømmen af guld og bronze.
Men graven her er heller ikke almindelig. Faktisk er det den hidtil rigeste

kvindegrav, der er fundet i Sønderjylland, fra ældre bronzealder. Dermed placerer graven sig også blandt de rigeste fra landet overhovedet. Vigtig for gravens datering er den stjerneornamenterede bæltedåse, som viser, at graven skal dateres til slutningen af ældre bronzealder (1200 - 1000 f.Kr.).
Den bedste parallel til denne grav findes i Nordtyskland nærmere bestemt ved Wittemborn nær Segeberg. Her undersøgtes i 1981 en usædvanlig rig kvindegrav, der i sit udstyr ligner Skelde-graven så meget, at man ligefrem fornemmer en måske direkte forbindelse.
Samhørigheden på tværs af den nuværende landegrænse synes ikke tilfældig. En analyse af tidens formforråd viser, at de østlige dele af Sønderjylland og Sydslesvig har udgjort et område med et ensartet formforråd.
Selvom antallet af samtidige hustomter er yderst beskedent, så synes denne ensartethed også at præge husformene. Heldige fund fra Hanved syd for grænsen og Brunde umiddelbart vest for Åbenrå viser, at man på denne tid har boet i velbyggede treskibede langhuse. Væggene har været lavet af tætstillede planker rejst i væggrøfter. Det treskibede langhus, der er oldtidens typehus helt frem til slutningen af vikingetiden, synes at opstå i det sønderjydske og nordtyske område allerede ved begyndelsen af ældre bronzealder (ca. 18 - 1700 f.Kr.).

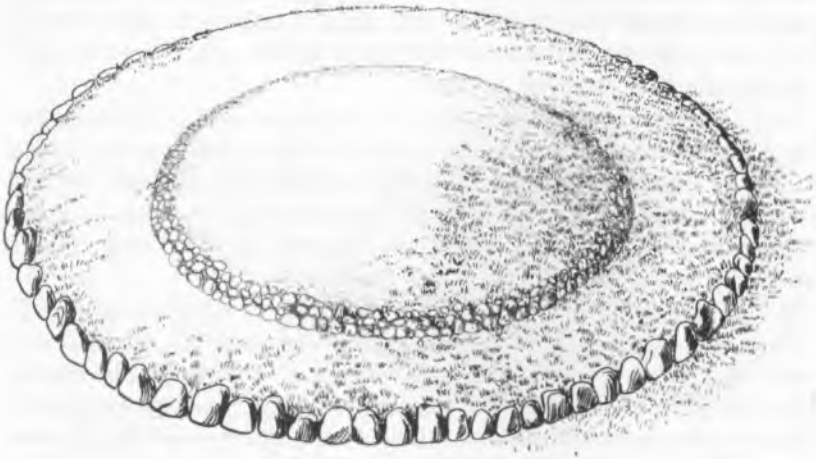

Fig. 11: Rekonstruktion af den yngste bronzealderhøj (1200-1100 f.Kr.) overlejrende den ældre. (tegning: J. Andersen).

Fig. 12: Husplan af høvdingehus fra Hanved syd for grænsen. Den rige kvinde kan have boet i et hus af nogenlunde denne type. (efter K. Bokelmann).

På den tid, hvor Skelde-kvinden har levet, kan husene antage imponerende størrelser - op til ca. 30 m lange og 8 - 9 m brede. Det er et hus af denne størrelse, der lå under en gravhøj i Hanved undersøgt forud for anlæggelsen af den nordtyske motorvej mellem Slesvig og Flensborg. Vi må forestille os, at den fornemme Skelde-kvinde har levet i et hus af denne størrelse, mindre har næppe kunnet gøre det. Den nøjagtige placering af dette bygningsværk kender vi ikke; men er vi heldige, dukker sporene efter det prægtige bygningsværk måske op engang ud i fremtiden.

En sidste grav blev fundet nedgravet i højens østside. Her drejede det sig ikke om en egekistegrav, men en urnegrav. Det vil sige, at den døde er blevet brændt, hvorefter de hvidtbrændte knogler nænsomt er blevet lagt i et lerkar. Der fandtes intet gravudstyr, men ud fra lerkarrets form tør vi placere graven i yngre bronzealder (1000-500 f.Kr.) - måske i denne periodes begyndelse.

Fredning af gravanlægget

Der er en række ting, som har gjort denne undersøgelse til noget ganske særligt. Det skyldes ikke blot de flotte fund og den velbevarede langhøj; men i lige så høj grad anlæggets historie, hvor det sidste kapitel nu er ved at være færdig skrevet.

Støstedelen af de undersøgelser, der gennemføres herhjemme i disse år er såkaldte redningsudgravninger. Det vil sige, undersøgelser, foranlediget af, at området skal bruges til noget andet. Fortidsminderne må vige pladsen, så andre hensyn kan tilgodeses. Som regel er en redningsundersøgelse ensbetydende med den totale destruktion af det givne fortidsminde. Når arkæologerne er færdige, er det eneste, som er tilbage, en stak tegninger og fotografier samt eventuelle fund.

I modsætning til mange andre gravhøje, har vort anlæg faktisk lidt større "overlast" i oldtiden end i nyere tid. Det er derfor glædeligt, at anlægget nu er blevet fredet og restaureret. Her på "toppen" af Broagerland har et enestående fortidsminde fået et fristed til gavn og glæde for alle interesserede, der måtte komme forbi. For en "destruktions"/redningsarkæolog er det glædeligt for en gangs skyld at kunne medvirke til at bevare et fornemt fortidsminde på sin oprindelige plads. Jeg vil gerne benytte lejligheden til at takke alle involverede parter - offentlige såvel som private - for den velvilje, der er udvist i forbindelse med både udgravningen og den efterfølgende fredning. En ganske særlig tak skal dog lyde til familien Clausen uden hvis store samarbejdsvillighed, det ikke havde været muligt at sikre denne lille kulturhistoriske perle for eftertiden. Formålet med udgravningen var, at undgå at Clausen får sin plov ødelagt af de mange sten. Det må siges, at undersøgelsens formål er opfyldt omend på en noget anden måde, end vi alle havde forventet.

En solstrålehistorie som denne hører desværre til sjældenhederne. Rundt om i landet findes i tusindvis af overpløjede gravhøje og bopladser, som gradvist er ved at forsvinde. Kun en mindre del har vi mulighed for at undersøge. Den her omtalte udgravning viser, hvor megen viden der endnu er begravet under mulden. Hvordan kan vi beskytte denne viden, når det nu ikke er muligt at foretage en regulær, faglig forsvarlig udgravning ?

Netop i disse år skal landbrugsproduktionen tilpasses EF-normerne. Det betyder, at jord tages ud af drift. Enten lægges den brak, tilplantes med skov eller der laves reservater for planter og smådyr. Måske det også kunne lade sig gøre at tage jorden ud af drift, dèr hvor der ligger overpløjede gravhøje eller

bevaringsværdige bopladsområder?
Med sådanne små fortidsmindeoaser/reservater, vil vi kunne sikre et væsentligt, arkæologisk kildemateriale, der så vil kunne undersøges, når riget atter får råd.....

Per Ethelberg

Peter Andersen fortæller sine erindringer

Peter Andersens gård i Gammelgab

Jeg er født den 26. juli 1896 i Gammelgab. Min far var gårdejer Nis Andersen, min mor Anna Marie, født Hansen. Min oldefar hed også Nis Andersen, og min oldemor hed Maren Jensen (født 02.01.1799 - død 04.09.1883). Min bedstefar hed Peter Andersen, og bedstemor hed Cecilie født Wolff. Peter Andersen var med i krigen ved Dybbøl i 1864.
Min oldefar havde en lille gård i Skelde, og efter statsbankerotten i 1813 havde han nogle rigsdaler på kistebunden, dem ville statskassen gerne have fat i. På en gård i Gammelgab boede en mand ved navn Schmidt, og efter hvad der er blevet fortalt til mig, var han ved at gå fallit, derfor fandt regeringen ud af at mageskifte de to ejendomme, for at få fat i de dalere min oldefar havde. Gården i Gammelgab var på 60 tdr. land, (den anden i Skelde var på 20 tdr. land) og det blev så den ejendom, som kom til at danne ramme om slægtsgården Andersen. Det skete i 1820.

Peter Andersens bedstefar og bedstemor (Peter Andersen og Cecilie Andersen, født Wolff)

Min bedstefar må have overtaget gården midt i 1850'erne, min far overtog gården i 1895, jeg blev forpagter af gården i 1927, og blev ejer af den i 1934, min ældste søn fik gården i forpagtning i 1959, og blev ejer af den i 1964, og er stadig ejer af gården i dag (1981).

Min bedstefar gav	16.000 rigsdaler for gården i Gammelgab.	
Min far gav	32.000 mark	+ aftægt.
Jeg har givet	75.000 mark	+ aftægt.
Min søn har givet	167.000 kr.	+ 2.000 kr. i aftægt.

Nu vil jeg fortælle lidt om mit hjem. I min barndom var det et godt dansk hjem, under tysk styre. Vi blev 10 søskende, Cecilie var den ældste, og så kom jeg. Derefter min bror Hans, der faldt i krigen 1914 - 18, søster Anna, som døde af blindtarmsbetændelse i 1919, min bror Nis, søster Marie, søster Alma, bror Johannes, som døde da han var 10 måneder gammel (det var i 1908), en søster Dagmar og bror Johan. Der var 10 børn, men vi havde det godt, og vi kom tidligt til at bestille noget. Derfor er det gået os godt allesammen. Vi er fem

tilbage af søskendeflokken, jeg som den ældste er 85 år (skrevet i 1981).
Nu vil jeg fortælle lidt om mig selv. Jeg kom i Skelde Skole efter Påsken 1902. Ikke et ord tysk kunne jeg, men det fik vi hurtigt lært. For i den lille skole, hvor vi begyndte, kunne den unge lærer ikke tale dansk. Vi der var dansksindede kunne få fire timers dansk undervisning i Katekismus og Danske Salmer, men det gik meget godt, spanskrøret stod altid i nærheden, så der var ro i klasserne, men vi var også 80 børn i hver klasse. Det var ikke som i dag, når der er 20 børn i klasserne, er lærerne overbelastede. Nå, det var dengang! Jeg gik 4 år i den lille skole og 5 år i den store skole, hvor der også var 80 børn, og der hjalp så de største de mindste. Pigerne gik kun 8 år, de skulle ikke være så kloge. Længe før jeg blev konfirmeret, fik jeg lært at pløje, og det var med en dansk Fraudeplov, og min far var streng med pløjningen, det skulle være lige - og det kunne jeg, og far var stolt af mig, som 13 årig.
Jeg blev konfirmeret den 9. april 1911 i Broager Kirke på dansk, der var hvert år en dansk konfirmation, og to tyske konfirmationer. Da festen var overstået, hvor hele familien, onkler og tanter var med, fik jeg en guldurkæde af min bedstemor, den har jeg givet videre til min ældste søn. Det blev hverdag om mandagen, og så blev jeg karl hjemme hos far. Jeg skulle passe fire heste med fodring, mugning, strigling og det altsammen før morgenmaden. Om sommeren var jeg færdig kl. 6 og om vinteren kl. 7.
Det var søndag den 10. oktober 1915, at jeg blev indkaldt til tysk soldatertjeneste. Mødestedet var på kasernen i Flensborg kl. 8 om formiddagen. Så jeg måtte rejse lørdag eftermiddag for at møde rettidigt. Jeg var 19 år. Sammen med mig,mødte et par hundrede mand op, alle med vores kufferter i hånden. Navnene blev råbt op efter alfabetisk orden, så jeg var en af de første, det hele tog temmelig lang tid. Så blev vi stillet op i 2 rækker og alt imens blev det middag. Så skulle vi hente middagsmaden, og vi blev bænket i spisesalen.
Hvad vi så ventede på, ved jeg ikke, men kl. 6 gik det med fuld musik til banegården, hvor vi blev indladet i kreaturvogne, nu var vi blevet kvæg. Kl. 7 kørte toget mod Hamborg, og på godsbanegården fik vi varm mad. Det fik vi hver 8. time på resten af turen, og et stykke kommisbrød til at have med på rejsen. Ingen vidste, hvor vi skulle hen, men efter 2 1/2 døgn landede vi i Kønigsberg, den hedder idag Kaliningrad. Det var den 13. oktober om morgenen. Vi holdt på godsbanegården, og så var det om at komme ud af godsvognene og det i en fart. Da vi havde kørt i kreaturvogne, kunne de jo også behandle os som kvæg, hvad de også gjorde. Vi blev stillet op i 4 rækker, og så gik det afsted, hvorhen vidste ingen. Vi spadserede ud af byen, og efter en times gang,

kom vi til en barakby, den var nyindrettet, for der var ikke plads i de gamle kaserner, da der jo indkaldtes nye soldater hvert halve år, hvor der før i tiden kun blev indkaldt soldater en gang om året. Nu havde der været krig i godt et år, så det gjaldt jo om at få så mange uddannet til kanonføde som muligt. Vi var nået til det sted, hvor jeg skulle uddannes til tysk soldat.
Så blev vi råbt op efter navn, og derefter stillet op efter størrelse og inddelt i 3 afdelinger. Jeg kom i den midterste. De forskellige barakker blev anvist, og så var det så vidt, at vi skulle have middagsmad. Vi fik hver en skål, og blev igen stillet op i rækker, og så skulle vi hen til køkkenet, hvor der stod et par mænd med en stor ske, hver mand fik sin portion mad udleveret, men det var vi jo vant til fra rejsen. Da vi havde spist, blev vi igen stillet op på geled, og så gik det til tøjdepotet, der fik vi udleveret undertøj, strømper og fodlapper, dernæst sengetøj af forskellig slags, et vaskefad og sæbe. Derefter fik vi anvist vores senge, som vi skulle rede op. Senere fik vi det lært grundigt. Der var nogle, som havde svært ved at få den så glat, som den skulle være, men når først, den var blevet smidt ud på gulvet nogle gange, fik de det lært. Tyskerne sagde til dem, at hjemme havde de vel ligget i kulkassen med en avis over, men det gik ikke her.
Så var dagen omsider forbi, og vi kunne få tid til at skrive hjem om, hvor i Tyskland vi var landet, at det var i Østprøjsen. Så blev det omsider sengetid, og efter 2 1/2 dag i en kreaturvogn var det en velgerning.
Næste morgen kl. 5 blev der råbt af fuld hals "Aufstehen", og det var så højt, at vi næsten faldt ud af sengen, men vi skulle jo også op.
Fra den dag gik alt på kommando. Det første, der skete efter morgenkaffen, var udlevering af uniformer, og det var gamle og forslidte sorte benklæder og blå trøjer med blanke knapper, et halsbind og en blå hue. Så gik det løs hele dagen med at lære os, hvordan en tysk soldat skulle være for at kunne klare sig, når vi kom i skyttegravene. Det var en streng omgang, sådan gik de første 10 dage. En dag kom vi ud på en stor pløjemark, hvor der var kørt gødning ud fra latrinerne i i Kønigsberg, så vi stank godt. Det værste var at få lugten ud af tøjet igen.
Så blev jeg syg. Jeg fik lungebetændelse og kom på et lazaret i Kønigsberg med 40 grader i feber. Feberen steg de næste dage til 41,5 men det mærkede jeg ikke, for da var jeg bevidstløs, men jeg kunne se det på feber-kortet, da jeg kom til mig selv. Det 9. døgn faldt feberen til 38 grader.
Det lazaret, jeg lå på, var en skole, der var indrettet til de syge og sårede, der kom fra Rusland, der havde været hårde kampe i det efterår. Da jeg var kommet

lidt til hægterne og kunne begynde at spise igen, var der ingen ende på, hvad jeg måtte få, det var jo i 1915. Om morgenen fik jeg blødkogt æg og rundstykker. Om formiddagen bouillon eller kærnemælk. Om middagen fik jeg "Ersten Form mit allem Zulagen", det vil sige det bedste, der kunne fremskaffes.

Jeg har glemt at fortælle, at da jeg kom til Kønigsberg med ambulancen, blev jeg afleveret på hovedlazarettet, men der var ikke plads. Jeg fik en sygepasser med hen til, hvor jeg så blev indlagt. Jeg havde jo svært ved at trække vejret, og det gjorde så ondt at trække vejret, alligevel hjalp sygepasseren ikke med at bære min kuffert. Da jeg kom hen til lazarettet, kunne jeg næsten ikke holde mig oprejst. Jeg fik også en mærkelig modtagelse af en gammel oversygeplejerske, hun spurgte, hvad jeg fejlede, og jeg sagde, at jeg havde lungebetændelse. Derefter sagde hun, at hvis jeg havde lungebetændelse, stod jeg ikke der, og jeg måtte have mindst 40 grader i feber. Jeg kom så i bad og fik taget temperaturen, og den var 40,5, så så hun lidt betænkelig ud. Hun spurgte senere, hvad hun havde gjort mig, for hver gang hun kom, og så til mig vendte jeg hovedet til den anden side også i febervildelse, og det kunne hun ikke forstå, for hun havde gjort alt for mig, men jeg sagde, at den modtagelse, som jeg fik ved ankomsten ikke var særlig pæn. Hun havde en bror, der var sagfører, og han kom hver søndag med chokolade og andet godt til mig, og han spurgte, om jeg ikke godt ville blive gode venner med hans søster, det var også derfor, at jeg fik det så godt. Da jeg var rigtig rask, kunne jeg ikke dy mig for at spille kort efter klokken 22, og det blev min skæbne. Efter 3 advarsler gik den ikke længere, så blev jeg smidt ud, ellers tror jeg, at jeg ville være blevet julen over. Jeg lå ved Regiment 150, der havde hjemsted i Allenstein. Det i Kønigsberg var en ekstra bataljon, så alle der havde været syge eller såret kom til Allenstein. Jeg fik en kammerat til at skrive hjem med den nye adresse.

I den tid jeg var syg, havde far sendt et telegram med svar betalt om, hvordan jeg havde det, men det kunne jeg jo ikke svare på, da jeg lå med høj feber, men så da feberen faldt den niende dag, kunne jeg jo selv svare, at det gik godt. Da der var gået 14 dage, efter jeg blev indlagt, kom jeg på vægten, og den viste 52 kg. Så sagde jeg, at den vægt passede ikke, for da jeg blev indkaldt vejede jeg 67 kg., men vægten passede.

Efter 8 uger på sygehuset var jeg igen oppe på min normale vægt, og blev så udskrevet, men ikke ud i barakkerne, men til selve regimentet, som lå i Allenstein. I dag er den polsk og hedder Olszyn, jeg fik så en Gefreiter til at lære mig det mest elementære, og efter nytår kom jeg i en gruppe på otte mand.

Så begyndte de forskellige øvelser, mest med at falde ned og op igen i hurtigt tempo, og jo mere de kunne plage os, jo mere tilfredse var de. Også det fik en ende, for den 15. januar kørte vi med toget til en stor øvelsesplads, hvor vi rigtigt skulle lege krig og skyde med skarpt. Nu havde jeg jo ikke prøvet det før, for den uddannelse havde de andre fået, da jeg lå på sygehuset. Så de første skud gik ned 100 m. ude i sneen, så det var ikke godt. Så underofficeren skældte mig huden fuld, men da han hørte, at jeg ikke havde været på nogen skydestand, fordi jeg havde været syg i den tid, blev det tilgivet, men han skulle nok lære mig det. Vi var der i 8 dage, så skulle vi være fuldbefarne til at komme til fronten, men den sidste dag derude i sneen, havde min gruppe fået en ondskabsfuld korporal. Han jagede med os, så det var en gru. Den ene gang fandt han et sted, hvor der var en høj skrænt, der jagede han os så op og ned og grinede samtidig. Opad skrænten gik det jo nogenlunde, men nedad, det var forfærdeligt. Selv om det var 15 graders frost, svedte vi så vandet drev af os. Hvad jeg så gjorde i galskab, var ikke så godt, men i min ophidselse sprang jeg hen foran ham, og sagde:" Hvis du kommer med til fronten, er du den første jeg skyder." Så blev det hele afblæst, og lidt efter kunne hele regimentet komme i barakkerne. Det var ikke min skyld, det blev afblæst, øvelsen var forbi, så jeg kunne have sparet mig den salve, jeg gav ham.

Da vi kom hjem i barakkerne, blev jeg straks hentet af en ordonnans fra kompagniføreren, og så vidste jeg, at jeg var blevet meldt. Hvad jeg tænkte, ved jeg ikke. Jeg blev ført ind på hans kontor, og døren blev lukket, vi var alene. Han spurgte mig, hvorfor jeg var kommet med den trussel, og så forklarede jeg ham hele dagens forløb, og tilsidst fortalte jeg om den behandling, som vi havde fået på skrænten, og om hvorledes korporalen havde opført sig imod os. Så spurgte kompagniføreren, om jeg var meget hidsig anlagt. Det mente jeg ikke. Han spurgte så, om jeg vidste, hvad det kunne føre til, men det vidste jeg ikke, jeg var jo rekrut, så det havde jeg ikke tænkt på. Derpå sagde han så, at jeg skulle glemme det, og så kunne jeg gå. Mine kammerater mente, at jeg ville blive skudt, men jeg sagde ikke noget om, hvad kompagniføreren havde sagt, for jeg var klar over, at jeg var sluppet heldigt fra det.

Næste dag rejste vi med toget tilbage til Allenstein, og i den samme rutine med løb og fald ned og op igen mange gange i træk. Det kaldte de træning.

Et par dage efter, blev vi indkaldt i den grå uniform, med alt hvad dertil hører, og så vidste vi besked, at nu gik det til fronten. Vi fik en fin middag og skulle afsted om aftenen, men hen på eftermiddagen blev det hele afblæst, og vi måtte aflevere det hele igen. Om det var en prøve på, hvor hurtigt det kunne gå, ved

jeg ikke.
En søndag, den 6. februar 1916, havde jeg fået søndagsorlov til kl. 12 midnat, men da vi for det meste fik god middagsmad, ville jeg spare mine penge og spise på kasernen, men det skulle jeg ikke have gjort, for der var opstand over det hele. De havde igen om formiddagen, fået hele "krigsudstyret" udleveret, så nu skulle vi afsted. Da jeg løb op ad trappen til vores stue, mødte jeg en Feldwebel, og han skreg mig an, at jeg skulle se at få mit tøj hentet. Inde på stuen var der total virvar, da de andre så mig, sagde de, at jeg skulle skynde mig, og at de nok skulle hjælpe mig, men jeg skulle jo ingen hjælp have, jeg havde jo orlov til kl. 12 aften, men de fik mig overtalt til at rejse med dem, hvad ville jeg blive her efter, når de alle var rejst, sagde de, og de hjalp mig, så jeg blev færdig sammen med de andre. Sent på eftermiddagen gik det til banegården, hvor vi tog plads i kreaturvogne, hvorhen det gik, vidste ingen, men at vi skulle til en af fronterne, vidste vi dog. Det blev til Rusland.
Vi kørte så i 2 1/2 døgn med ophold hver 8. time, hvor vi fik varm mad. Den første dag gik det godt med snak og kortspil, men efterhånden blev vi trætte af at sove på det hårde gulv. Den 3. dag nåede vi endestationen, en by der hed Jilorka, så begyndte marchen ud til fronten, der var 35 km. Vi nåede til resevestillingen henad kl. 5, da var det sort nat. Vi blev indkvarteret i nogle barakker. Der var 30 graders frost. I barakkerne var der opstillet mange små kanonkakkelovne, som blev fyret med træ, det var der nok af i de store skove. Der blev vi sat til at fyre hele natten, hver mand fik 3 ovne at passe, og hver fjerde time blev vi afløst af den næste, for når ilden gik ud, blev der koldt med det samme. Det vand vi skulle vaske os i blev sat på bænkene om aftenen, ellers ville det været frosset næste morgen.
Næste morgen blev der råbt som i kasernen "Aufstehen", men vi skulle jo kun have trøjen og støvlerne på, så var vi påklædte, så fik vi kaffe. Derefter blev vi inddelt i forskellige grupper, fire fra de gamle og fire fra os rekrutter, så de kunne hjælpe os til rette, når vi skulle ud i skyttegraven. Da der blev mørkt hen på eftermiddagen, gik det afsted i gåsegang, for der lå megen sne. Efter et par timer nåede vi derud med fuld oppakning. Vi fik anvist nogle huler, hvor der var plads til fire mand, der var ingen tag over. "Taget" var lavet af en masse fyrretræsgrene, så det var næsten tæt, men når månen skinnede kunne vi se igennem. I det ene hjørne var der gravet ud, så vi kunne fyre, der var et hul, hvor røgen kunne komme ud. Der blev fyret med birketræ, det afgav ikke megen røg. Om efteråret havde det vist nok været halm, de lå på, men nu var det møg. Så afløste vi dem, der havde været der i to døgn, så var det vores tur

i to døgn. Først stod vi to mand i skyttegraven i to timer, så gik vi foran pigtråden. De næste to timer sad vi to mand gravet ned i et lille hul, og så to timer på feltvagt ved en lille skov. Vi lå 1.800 m. fra russerne. Så kom vi tilbage i det lille hul for at sove i 2 timer, og så det samme igen. Det var jo fordi natten var så lang. Om dagen var der kun fire mand ude af gangen, så da kunne vi få lidt søvn, men dagen var så kort fra 9 til 16, resten af tiden var det nat. Efter to døgn blev vi afløst, og kom tilbage i to døgn, hvor vi så kunne hvile ud og fik god mad og drikke, både kaffe og te og 3/4 liter brændevin, hver dag vi lå derude, det var for at holde varmen. Stillingen var rolig, så der faldt ikke mange skud, vist nok på grund af kulden.
Sådan gik det til sidst i marts måned. Solen kom højere på himlen og foråret var i sigte. Jeg glemte at fortælle, at den russiske vinter er skøn, særlig nattehimlen er næsten sort og månen og stjernerne så klare, som jeg aldrig har set før. En nat da månen og stjernerne var så klare, kom jeg til at tænke på mit hjem, og så sang jeg "Der er et land et sted så højt mod norden". Da jeg sang, kom korporalen hen og spurgte, hvad det var for et sprog, jeg sang på. Jeg svarede, at det var dansk. Syng igen sagde han, men jeg ville ikke forstyrre russerne.
En morgen så jeg de første døde, det var en gru. Jeg havde haft den sidste vagt om natten, og blev afløst af dagvagten. Da jeg var sidste vagt, skulle jeg lave kaffe og kalde på dem, der sov. Da jeg ville tænde op, havde jeg ingen tændstikker, jeg gik så ud til vagten, som jeg lige havde forladt, om han havde en tændstik. Da stod der tre mere og talte sammen, jeg fik et par tændstikker og gik ind for at lave kaffe. Så faldt der fire kanonskud fra russerne, og det ene ramte de fire mænd, som jeg lige havde talt med. Vi løb så derud. En var død straks, de andre døde lidt efter, det var en gru at se. Vi græd og rystede over hele kroppen. Men det skulle ikke blive, de sidste vi så. Var jeg blevet derude to minutter længere, var jeg også gået til.
Foråret kom, og vi fik vores skyttegrav gravet noget dybere og en bedre inderstand bygget. For nu lå vi derude hele tiden, og da vort kompagni havde det hele godt istandsat, og vore inderstandere var noget af det bedste, vi kunne tænke os, blev vi afløst af andre. Vi marcherede en dags tid og kom til en stilling, hvor der næsten intet var. Så vi begyndte at udbedre den også, og da vi var bønderkarle, kunne vi bruge en skovl. Vi var fire i min gruppe, de andre skulle passe vagten, for så havde vi fri hele dagen, og arbejdede om natten, det passede os godt.
Så en morgen den 4. juli kom en ordonnans fra kompagniføreren og sagde, at

jeg skulle melde mig på skrivestuen, for jeg skulle på orlov. Men jeg sagde til ham, at det ikke kunne være mig, for jeg havde knap nok været ved fronten i 5 måneder, men der var en kammerat fra Holsten, som hed Anders, så der måtte foreligge en forveksling. Men efter et stykke tid kom han igen og sagde, at det var mig, der skulle have orlov. Han spurgte så, om jeg ikke ville på orlov, jo det ville jeg gerne. Kompagniføreren sagde, at der lå en skrivelse fra Amtmanden i Sønderborg om, at jeg var dansksindet, og det ville være farligt at sende mig på orlov, men så sagde han, du kan jo være glad for, at det ikke er ham, der bestemmer, men mig. Sørg nu for at komme afsted, for nu er der længere til banegården, efter at vi er blevet flyttet længere sydpå. Hvis du skal nå toget i aften kl. 7.30, så kom afsted.

Vi var nogle stykker, der skulle hjem, så vi fulgtes ad. Toget kørte kl. 7.30 og hjemad gik det, gennem Rusland og ind i Tyskland. Ved byen Insterburg blev vi afluset, vi klædte os af og kom i bad, og alt vort tøj kom i en ovn og blev renset med damp, for nu var vi i Tyskland, og der var der jo ingen lus, mente de. Vi fik nyt undertøj og så den gamle uniform. Efter at vi havde fået en tynd suppe, gik turen over Kønigsberg, Allenstein, Grudziads, Poznau til Berlin, der skulle jeg skifte tog til Hamborg og igen skifte til et tog videre til Flensborg, hvor jeg skulle til et tog mod Sønderborg, igen skifte tog i Vester Sottrup og med toget til Dynt, derfra gik jeg til fods hjem til Gammelgab. Det tog to nætter og en dag. Den 6. juli klokken otte om morgenen var jeg hjemme. Da de så mig, gjorde de som om, de ikke kendte mig. De stod med storvask, men med et smed de alt tøjet i baljen, og ville have mig indenfor, men jeg sagde, om de ikke ville varme vand til badekarret, for jeg havde nogle lus endnu. Der var stor gensynsglæde. Da badet var i orden, smed jeg alt tøjet udenfor, og efter badet blev jeg først rigtigt modtaget, hvorfor de ikke kendte mig, var fordi jeg havde tabt mig meget, og havde den krøllede uniform på, så det var ikke så sært.

Jeg spiste og sov og spiste og sov hele min orlov, men så havde jeg også taget et pund på hver dag, og jeg havde igen opnået min normale vægt.

Min orlov var forbi, og afskedstimen var kommet, hvordan den var, kan alle tænke sig. Far kørte mig til stationen, og toget kørte den samme tur tilbage til Rusland. Der ankom jeg den 23. juli 1916 om morgenen på samme station, hvorfra jeg rejste hjem. På stationen blev der råbt, at alle fra regiment 150 skulle melde sig på kommandaturen og få besked. Vi blev stillet op i rækker, og vi fik så at vide, at regiment 150 var blevet forflyttet et andet sted hen, og vi skulle melde os ved de respektive kompagnier ved regiment 147. Det var af

samme division og havde navnet "Regiment von Hindenburg". Vi protesterede, vi ville tilbage til vores regiment, men det kunne ikke lade sig gøre, for de var forflyttet mange kilometer længere sydpå, så vi traskede afsted. Hen under aften fandt vi 147. Hvor så de ud, alle var klippet skaldet ! Hvorfor ved jeg ikke, for det var ikke hovedlus vi havde. De første par dage havde vi ingen lus, men snart kom de igen. Vi modsatte os at blive klippet skaldet, men to mand holdt os mens barberen tog mit smukke hår, så derfor faldt vi aldrig rigtigt til der.
Den 25. juli 1916 fejrede jeg min 20 års fødselsdag, jeg havde jo fået en god pakke med hjemmefra, og så købte jeg en halv flaske snaps, og fejrede dagen med et par kammerater.
Dagene gik med lidt skydning med artilleriet, men ingen angreb, hverken fra os eller fra russerne, vi havde ikke mange tab, men megen vagt.
Vi blev så flyttet lidt længere sydpå, hvor der var et stort bjerg, hvad der sjældent sås på de kanter, vi lå der i nogen tid, så hørte vi nogle bankelyde inde i bjerget, og så fik tyskerne travlt, for de blev klar over, at russerne ville sprænge os i luften, så blev pionererne tilkaldt for at komme dem i forkøbet, men de skulle jo dybere ned end russerne, så de måtte ned på 15 m., men der var jo folk nok, og så gravede de nat og dag, og nu var det jo spændende, hvem der kom først. En nat sad jeg sammen med en polak på lyttepost til højre for bjerget, og vi sad og småsnakkede. På en gang begyndte jorden at ryste, og så kom braget. Vi smed os ned i bunden af hullet og afventede, hvad der ville ske. Da vi så op mod bjerget, kom der jord og småsten ned til os, men nu var det på tide at komme ind til skyttegraven. Vi var blevet så angst, at vi ikke kunne finde hullet i pigtråden, som vi skulle komme igennem. Lyskugler blev afskudt i massevis, og vi smed os ned, og så fandt vi hullet, og kom helskindet tilbage. Henad morgenstunden skulle vi besætte den øverste kant af hullet, og så gik det løs med håndgranater fra begge sider, men et par dage efter var der ro igen. Den russiske skyttegrav var trykket ind, det var det hele - til ingen verdens nytte. Så gik det mod vinteren, og vi kom igen i en ny stilling. Vi var aldrig i ro, i den tid jeg var i Rusland, men vi var heller ikke udsat for de store krigshandlinger.
Den 2. december blev vi afløst af andre tropper, og kom til en by langt tilbage, hvor vi blev indkvarteret i huse, så vi omsider kunne få os ordentigt vasket, og vi skulle ikke ligge på den kolde jord, det var herligt.
Der lå vi i tre døgn, så gik det løs til banegården. Vi blev indladet, hvor rejsen gik hen vidste ingen, men vi kørte mod Tyskland, og efter flere dage landede

vi på godsbanegården i Hamborg. Vi tænkte så, om vi skulle til den danske grænse, for i 1916 havde der gået rygter om, at englænderne ville gå i land i Danmark, men det blev jo ikke til noget, så efter 1 1/2 døgn i Hamborg, kørte vi videre til Bremen, Køln og langs med Rhinen helt ned til Elsass. Der landede vi efter seks døgns jernbanekørsel. En nat kl. 12 i øsende regn, og vi var fuldstændigt udmattede efter den lange rejse, hvor vi havde siddet pakket tæt sammen,og vi holdt på en åben slette. Vi marcherede til kl. 5,og nåede en by, der hed Munveiler, der blev vi indkvarteret. Min kammerat og jeg kravlede op på høloftet på en gård og begravede os i høet, der var det varmt og godt, og vi sov til næste dags morgen, da var der slået alarm over vores forsvinden, da vi så mødte op igen, blev alle glade.
Vi blev så sat til at grave inderstandere, når hullet var færdigt, blev der støbt tykke vægge og loft i cement. Det var ikke som i Rusland, hvor vi havde masser af træ, men her skulle de også være stærkere på grund af, at der blev skudt mere. Julen fejrede vi i en by ved navn Lütz. Den var året før, blevet skudt næsten helt i grus netop juleaften, så vi var forberedt på alt, men gudskelov skete der ikke noget. Byen lå nedenfor en bjergkæde, der hed Hartmannsveilerkop, når der faldt nogle kanonskud deroppe fra, lød de som trommeild med al den ekko. Vi kunne så hvile os til efter nytår. Vi blev flyttet helt ned til den Schweiziske grænse. Det vil sige, at det sidste stykke lå der folk fra landstormerne, som skulle passe på os, så vi ikke stak af over grænsen, men det var ikke så nemt at flygte, for der var trukket pigtråd, som var ladet med 60 Volts spænding.
Lørdag og søndag aften kunne vi høre, hvor Svejtserne spillede, sang og dansede, da kunne man nok få hjemve, men det var en rolig stilling, så vi nød det, og dernede var det ikke så koldt i januar, som der, hvor vi kom fra, men det gode varer sjældent længe. Vi blev forflyttet lidt nordpå til en dejlig skov, hvor vi afløste Landværnregimentet. Skyttegravene var gravet mellem træerne og var godt dybe, og ligeledes var inderstandene også gode. De fortalte os, at de havde det godt med franskmændene. De talte sammen og udvekslede varer, så det lød godt. Den første nat forløb også roligt, men næste dag begyndte de så småt at indskyde sig på os. Det tyske artilleri kom også igang, så i løbet af et par dage var der ingen smuk skov mere, vi var jo aktive tropper. Det må de have fået at vide, så har de tænkt, at dem skal vi nok holde i ave, men de stormede ikke, og vi heller ikke. Det største problem var at hente varm mad om aftenen. Da hele skoven var ødelagt, og træerne lå på jorden, skulle der to mand afsted hver aften med hver 4 kochgeschirr (kogegrej), og ofte gik vi den

lange vej og kom tilbage med næsten ingen ting, for når de skød, smed vi os på jorden, og ellers faldt vi over de grene, der lå på jorden, men efterhånden fik vi ryddet en smal sti, så gik det lidt bedre.
Nu hørte vi, at det gamle regiment også var kommet til Frankrig, og lå i nærheden af os, så vi skrev en ansøgning om at komme tilbage, hvor vi hørte hjemme, og det skete den 11. februar 1917. Vi blev modtaget af kompagniføreren og de kammerater, der endnu var der, for de havde lidt svære tab i Rusland, i den tid de havde været der.
Vi lå stadig i Oberelsass med små fremstød fra begge sidder, uden de store tab. Det var det, vi kaldte en stillingskrig. Vi lå så langt fra hinanden, at kun artilleriet kunne beskyde os, så det var kun, når inderstanden ikke var bygget solidt nok, at vi under beskydning lagde os fladt ned i skyttegraven, der var det sikreste sted, når man da ikke lige fik en fuldtræffer.
Sådan gik tiden frem til den 2. maj 1917, da kom vi tilbage med toget i nærheden af byen Reims, derfra var vi en del, der blev afkommanderet til et "Rekruttendepot", for at blive bedre uddannet, men det blev til noget helt andet. Den anden dag, vi var der, skulle det så rigtigt gå løs som i garnisionen, men det gik ikke, det var vi for gamle skyttegravskarle til, så da de ikke kunne stille noget op med os, blev nogle af de vakse tildelt et ammunitionsdepot, der var jeg iblandt. Det var et depot, der lå i en skov langt fra fronten. Der var i den ene ende gravet et godt beskyttelsesrum ind i en bjergside. Når der kom flyvere, var vi godt beskyttet. Efter et par dage blev jeg togfører på Feltbanen, som skulle køre det tomme gods, bestående af små granatkurve af 7,5 og 10,5 og kardæsker. De skulle jo bruges til ammunition igen, og når vi havde vognene fulde, fløjtede jeg til afgang, og traktorføreren kørte afsted til en statsbanegård. Byen hed Cory, der var så folk til at læsse det tomme gods af, og så fik vi en ny forsyning af skarpt ammunition. Så kørte vi tilbage. Når der kom flyvere på hjemturen, hvor vi havde det skarpe ammunition med, standsede vi toget og løb alt, hvad vi kunne væk fra toget, for det var farligt, men det gik godt næsten hver gang, men vi var jo også vant til noget, der var værre.
Men de gode tider hørte op den 23. juli, da måtte vi tilbage til kompagniet, som lå i bero i Laon i en kaserne. Laon ligger på et bjerg, og derfra havde vi nogle marchture for at holde os i træning, og det viste sig også at være gavnligt senere, da vi skulle afløse andre ved Chemin de Dames også kaldet damevejen, det var en højderyg, der førte fra Reims og et stykke ind i landet mod nordvest. Vi forlod Laon 8 dage efter og marcherede mod højderyggen, hvor vi kom til nogle barakker neden for bjerget, det kaldtes reservestilling, der var vi et par

dage. En aften blev vi stillet op i rækker, og gik så i en række i en løbegrav op til stillingen. Vi havde fået proviant med til 5 dage, og da vidste vi allerede, hvad det betød, at vi ikke ville få varm mad i de dage. At beskrive det, der skete er næsten en umulighed. Der var ingen skyttegrav, der var ingen beskyttelsesrum, jo der var en stor cementbunkers med plads til cirka 30 mand, men når vi havde været der en gang, havde vi fået nok, for når franskmændene kunne komme af sted med det, røg de os ud med håndgranater, og så var det bare med at komme ud. Det samme gjorde tyskerne mod franskmændene, når de var inde i en bunkers, men ellers gik de 5 døgn med at passe på sig selv, så godt vi nu kunne. Det var jo artilleriet, som beskød os, og så gjaldt det om, når der faldt en granat i nærheden af dig, at springe over i det hul, for der vidste vi, at der ikke kom granater lige med det samme igen. Om morgenen lige efter daggry var der ro et par timer, hvor vi kunne få de sårede og døde tilbage.
Efter 5 dage kom vi langt tilbage, hvor der var en stor sandstens hule, der var plads til flere kompagnier, og der var vi i sikkerhed for alt. Fem dage i beredskab og igen fem dage i granathuller, så blev vi afløst, og vi kom ikke derop igen. Vi kom i ro i 3 uger efter den tur, og det var også tiltrængt, vi var næsten halv-idioter af angst efter den tur, og uden rigtig mad. De sidste par dage regnede det, så vi var våde og fulde af skidt af den kalkholdige jord.
Vi kom til at ligge i ro i nogle barakker udenfor byen Creppy, der havde vi det godt, en dag blev der søgt nogle mænd til uddannelse ved det store maskingevær, og Rasmus Hansen fra Kliplev og jeg meldte os. Det var nærmest for at komme væk fra Feldwebelen på skrivestuen, han kunne ikke tåle at se os, fordi vi var danske. Derimod havde vi det godt med vores kompagnifører. Vi kørte til en by langt tilbage, hvor vi blev godt indkvarteret. Næste dag gik, og vi begyndte at lære at bruge maskingeværet. Nogle dage var gået, og vi var godt tilpas med det bytte, som vi havde gjort, men så kom der en ordonnans fra kompagniet, med besked om, at vi skulle komme tilbage, men det afslog vi, for vi havde meldt os frivilligt. Næste dag kom der en lastbil efter os med ordre om at køre med tilbage, så nu var der ingen vej udenom. Da vi kom tilbage, mødte vi kommandøren, og han spurgte, om vi troede, at han ville afgive nogle af sine bedste folk og meget mere. Når vi ville til et maskingevær, så kunne vi få et af de små, men vi betakkede os, vi havde nok at bære på i forvejen. Da vi kom ind i barakkerne, fortalte kammeraterne, hvad der var foregået. Da kompagniføreren var kommet tilbage fra orlov, og hørte at Feldwebelen havde ladet os gå, så var han blevet skældt ud så hele barakken kunne høre det, efter den tid havde vi ro for ham.

Vi blev forflyttet længere nordpå til en by, der hed Aisne-Oise, den lå ved Aisnekanalen, og den kanal lå mellem fronterne. En dag skulle der sendes en patrulje ud om natten og udspionere, hvor franskmændene lå. Da kanalen var skudt i stykker enkelte steder, hvor vi kunne vade over, meldte vi to os til patrulje, og ville så om muligt gå i fangenskab hos franskmændene, men da vore navne stod på listen over frivillige, skulle vi melde os til kompagniføreren. Det var første gang, at vi havde meldt os til den slags, og han fortalte os, at den var godt regnet ud, og at han godt var klar over, at vi ville gå i fangenskab, så det blev ikke til noget.

Vi flyttede igen nogle km. mod nord til en by, der hed Fismes, der var vi knap kommet i skyttegraven, før franskmændene beskød os med artilleri i et par dage. En nat kl. 3 holdt skydningen op, så vidste vi, at nu ville de angribe. Jens og jeg lå på maven på bunden af skyttegraven. Vi kom op i en fart og fik vores håndgranater kastet frem. Så skød vi lyspistolen af, en rød kugle som tegn på, at vi blev angrebet og en hvid lyskugle, så vi kunne se, hvor vidt de var fremme. Der blev angrebet på et langt afsnit, og det viste sig, at vi lå på den venstre fløj af afsnittet. Vi så, at de længere til højre tog nogle til fange af 5. kompagni. Vi mente ikke, at de kunne komme igennem hos os, da pigtråden ikke var skudt nok i stykker, men de prøvede at komme igennem, men da vi havde smidt nogle håndgranater ud i pigtråden, trak de sig tilbage, og ikke længe efter var der ro, som om intet var sket.

Peter Andersen i uniform 1917

Sådan gik det hele efteråret og vinteren 1917-18, med små sammenstød fra begge sider i afsnittet fra Reims til La Fère.
Jeg var igen på orlov fra den 5. september til 22. september 1917 nøjagtigt 14 måneder efter den første orlov, der var fra den 5. juli til 25. juli 1916.
I februar og første halvdel af marts var der store forberedelser bag fronten til den sidste krampetrækning, som tyskerne ville foretage, der blev kørt kanoner og ammunition op i lange baner. Til de små kaliber blev de opstablet lige bag den forreste skyttegrav og tildækket, indtil de skulle bruges, der blev indbygget 2.000 minekastere i det afsnit af fronten, hvor det skulle gå løs mellem St. Quentin og La Fère. Ikke langt fra, hvor vi lå, var der indbygget en kanon, der kunne skyde til Paris, det var 110 km., den havde et kanonrør på 15 m., halvvejs oppe var det dobbelt så tykt for at tåle trykket, når de skød. De kunne ikke skyde mange skud af gangen, der blev sagt, at kanonen kunne skyde 80 km. og de sidste 30 km. gik der et stykke af granaten, så den fik mere fart på. Det var også sådan, at kanonen havde to steder, hvor den skød fra. Det var en sikkerheds foranstaltning.
I La Fère stod "Tykke Bertha", den skød med 40 cm. kaliber, den stod på en tyk cement klods, den kunne også kun skyde nogle enkelte skud af gangen.
Vi havde ligget i ro i otte dage et sted bag fronten, den 20. marts om aftenen gik vi i stilling mellem St. Quentin og La Fère og nåede forreste skyttegrav kl. 12 om aftenen. Der kom enkelte flyvere med en enkelt bombe, men de var ikke ret store. Vi havde fået tildelt en gammel Feldwebel (løjtnant), som endnu ikke havde fået jernkorset. Derfor var han nødt til at være i skyttegraven, for at få chancen for at få det. Uheldigvis fik han en lille skramme af den ene bombe, og så skred han. Det havde heller ikke været noget for ham, det vi kom ud i næste dag. Da vi havde afløst dem, der lå der, kom der endnu et par flyvere, men de gjorde ingen skade. Der var fuldstændig roligt, hvad der altid er før en storm. Vi vidste jo, at noget ville ske. Kl. 5 minutter i 4 om natten faldt det første skud af en 15 cm. kanon, og så var der stille igen. Kl. 4 blev der trykket på en knap, så suste 2.000 miner afsted, de skulle kun skyde en gang, men samtidig blev flere tusind kanoner af alle kalibre fyret af på det afsnit, som vi skulle storme. Hele jorden rystede, de blev så ved med at skyde, indtil vi skulle afsted. Den ventetid var forfærdelig.
Den 21. marts 1918 blev vi indsat i forårsoffensiven mellem St. Quentin og La Fère kl. 9.40, efter at der var blevet skudt med miner og artilleri fra kl. 4 om morgenen. Tågen lå tæt over fronten, så i begyndelsen gik det meget godt. Kl 13.30 blev jeg såret lige ved et stort granathul, som jeg faldt ned i. Jeg var ramt

af flere maskingeværkugler. Lidt efter kom Andreas Duus fra Fauerholm på Als og Jens fra Feldsted ned til mig og forbandt mig (Jens fra Feldsted faldt senere). Jeg mente så, at det var bedst, at de blev hos mig, da vi lå så godt i dækning, men nej, sådan var de, D.S.K.'erne (danske sønderjydske krigsdeltagere), pligttro, selv om det var tyskerne, vi kæmpede for. Jeg lå så hele eftermiddagen og ventede på at nogen skulle bære mig væk, da jeg ikke kunne gå. Først henad kl. 7 kom der to fangne englændere, og bar mig hen til forbindingspladsen, som var en græsmark. Så kom lægen og spurgte, hvor jeg var såret. Da jeg var såret i venstre side nær ved ryggraden og ikke kunne gå, sagde han, at så måtte jeg blive liggende her til i morgen tidlig. Det blev mig så lidt for meget, og jeg begyndte at skælde ud, både på tysk og dansk, og det var ikke smukke ord, jeg sagde om tyskerne, så han gik, uden at jeg fik sprøjten mod sårfeber, men lidt efter stod der et par mænd ved siden af mig og spurgte, hvad jeg var for en landsmand, for tysk kunne jeg da ikke være, efter det, de havde hørt. Det var to tilfangetagne engelske læger, og den ene talte godt tysk og havde været i Glüksburg i 1913 og kendte godt forholdene hos os, så vi talte længe sammen, og omsider sagde han, om jeg ikke mente, at jeg kunne gå, når han og hans kammeret havde mig under armene, for de havde fået besked på at gå til hovedforbindingspladsen, som lå i en by længere tilbage. Med sådan at tilbud kan man klare alt, så vi begav os tilbage, men det var svært, da forstærkninger stadig skulle frem, og mit gåen jo ikke var det bedste, idet lammelsen var i venstre side. Vi nåede byen henad kl. 3. Begge læger kom i arbejde med det samme, og jeg takkede dem mange gange, for den hjælp de havdet ydet mig, og jeg græd, fordi dem jeg havde kæmpet imod, skulle frelse mig. Derfra gik det om morgenen med feltbanen til en hovedbanegård, hvor jeg lå på perronnen til kl. 11.30, så kørte vi til klokken 2.30 om morgenen og nåede så byen Avize. Så vi kunne ikke forstå, at vi ikke var nået længere tilbage. Så kom vi omsider i bad og i en seng, der gik kun 4 dage, da skulle alle dem, der kunne gå flyttes, så der kunne blive plads til andre hårdt sårede, der kom fra fronten. Der kom en læge gennem stuerne og pegede på dem, der kunne gå. Det kunne jeg ikke, men ham, der skulle skrive op, hvem der skulle flyttes, var langt bagefter lægen, så jeg sagde ja, da han ville skrive mig på listen over dem, der skulle flyttes. Så blev vi forflyttet og kom til Heidelberg, hvor vi blev i ti dage. Vi blev så forflyttet til Jena i Thyringen. I pinsen fik jeg besøg af 2 søstre og en bror. Vi havde nogle dejlige dage sammen. Residensteateret var blevet lavet om til lazaret, og der lå vi et par hundrede mand. Da jeg havde været der i nogen tid og kunne gå igen, blev jeg brevbærer for lazarettet. Posten

og pakkerne hentede jeg to gange om dagen og delte dem ud på stuerne, der var altid glæde, når posten kom. Da jeg havde udgangstegn hele døgnet, blev jeg meget benyttet til at lave småærinder i byen for mine kammerater. Det var en dejlig tid. De sidste dage i maj måtte jeg sammen med mange andre forflyttes, da der stadig kom mange sårede fra Vestfronten, og vi kom så til en by i Øvreslesien, men det lazaret var som en fæstning med høje mure og dårlig forplejning.
Min bror Hans, der var årgang 1898 blev hårdt såret 10 dage efter mig. Han blev under transporten til Tyskland indlagt på et lazaret i Charleroi i Belgien, hvor han døde den 8. april, og blev begravet der.
Nu ville far gerne have ham hjem på vores kirkegård, men i den tid blev der spærret for det. Far søgte så igen sidst i maj, og han fik så tilladelsen 1. juni. Far skulle selv hente ham, for at identificere ham, så det må have været en svær tur. Han rejste til Hamburg, hvor der boede en mand, som formedelst 500 mark, nok skulle rejse med ham, og ordne det fornødne. De skulle have en jernbanevogn med samt en zinkkiste og en trækiste udenom. De skrev så til mig, at Hans skulle begraves på Broager Kirkegård den 5. juni 1918.
Jeg søgte om orlov, og fik 5 dage - til en rejse, der tog 2 dage hjem og 2 dage tilbage, så jeg mente, at det var bedst at blive nogle dage længere. Da jeg alligevel ikke kunne overholde fristen.
Da jeg kom tilbage, fik jeg en varm modtagelse først på skrivestuen, og senere af overlægen, som tilsidst smed mig ud af lazarettet, med ordre til at rejse til min garnision, som lå i Allenstein i Østpreusen. Da, jeg kom dertil, var såret blevet betændt, så jeg skulle skånes, foreløbig i 14 dage, og så var det helet, men jeg tænkte, at nu var det gået godt i 14 dage, så jeg fortsatte hver morgen ved parolen med, at gå til højre, hvor alle dem, der var syge skulle stå, det gik godt i 3 uger til, men da der var flere, der havde fundet ud af det, blev vi taget på fersk gerning, vi skulle så gå vagt eller lave forskelligt arbejde. Vi havde jo ingen exercits, da vi var i krykkekompagniet, det var alle dem, der havde været såret eller syge.
Jeg blev udtaget til vagttjeneste på trods af, at jeg sagde, at jeg ikke kunne have bæltet på for mine sår, men det blæste han på. Jeg mødte så op med bæltet om halsen, men nu var det for sent for ham at stoppe mig, fordi tiden var så vidt fremskreden, at vi skulle til afløsning. Jeg ville ikke stå vagt, da jeg ikke var ordentligt påklædt. Næste dag blev jeg meldt, og den forseelse skulle koste 14 dages streng arrest, men det gik anderledes. Da jeg kom for retten, var det min kompagnifører, der var retsofficer, og førte sagen. Han sagde straks, at jeg

vel nok vidste, at det kostede 14 dage på vand og brød, men jeg fortalte ham, hvorfor jeg ikke kunne stå vagt, da jeg var såret i bæltestedet, og ikke kunne tåle at have bæltet på, da såret endnu var friskt. Jeg blev fri, da han havde set såret, og så skulle jeg hente Feldwebelen, og han fik en ordentlig omgang, fordi han ikke havde spurgt, hvorfor jeg ikke kunne gå vagt. Jeg ville ikke gå vagt, (fordi jeg var såret i bæltestedet og såret var frisk endnu), så jeg mente, at det var bedst at søge om orlov. Det var sådan at enhver, der havde været såret kunne forlange 14 dages orlov, inden han kunne komme til fronten igen. Den blev afslået første gang, men så gik jeg til kompagniføreren, og han kendte mig fra fronten, så et par dage efter kunne jeg rejse hjem. Da jeg havde været hjemme i et par dage, søgte jeg om 14 dage mere, men det blev afslået. Et par dage før havde jeg haft besøg af Jørgen og Hans Jørgensen fra Skodsbøl, og de ville have mig med til Danmark, men jeg ville først afvente, om jeg fik efterorlov, men da jeg fik afslag, var jeg også parat til at prøve, at komme over grænsen til det gamle land.
Vi aftalte så at cykle kl. 4 om søndagen. Søndag formiddag var jeg i Sparekassen for at hente penge, jeg hævede 1.500 mark.
Vi cyklede så afsted, og det gik godt indtil om aftenen kl. 10, da blev vi anholdt af en tysk vagtpost på en almindelig markvej. Jeg tilbød ham med det samme 100 mark. Så ville vi cykle tilbage og prøve en anden vej, men det skulle gå anderledes, for i det samme kom der et hestekøretøj, som han skulle revidere, og vi stod så lidt til siden sålænge, men det var forkert. For nu var han kommet på afstand, og så kom bøssen frem, og han tog ladegreb, og så var vi leveret. Så ville han have, at vi skulle gå foran ham, men det nægtede vi. I skal jo huske på, at vi havde ligget i skyttegraven i flere år, så vi var ikke sådan at kommandere med. Så han måtte gå baglæns, for at holde os på afstand, indtil vi kom til barakkerne, hvor vagtmandskabet lå. Det var i nærheden af byen Skovby ved Haderslev. Der tog de så kniven og selerne fra os. Da havde vi endnu ikke rem til at holde bukserne oppe med, og vi blev sat ind i en celle alle tre sammen.
Nu var det jo ikke så godt med de mange penge, som jeg havde med, for det kunne jo tyde på, at jeg ville til Danmark. Jeg tog 1.200 mark og puttede dem i en kuvert og stak dem ind mellem brædderne imellem cellerne, hvor de så faldt ned under gulvet, så vi kunne hente dem, når krigen var ovre. (Far kørte senere derop med hest og vogn og hentede pengene.) Nu havde jeg kun 300 mark med de 100 mark, som vagten fik.
Jeg havde en onkel i Styding, hvor vi skulle hen den første nat, og det skulle

så være vores alibi, men vi nåede ikke så langt, men det var jo ikke så godt for mig, da vagten beholdt min 100 mark seddel.
Næste morgen kom vi i forhør, og det gik efter alfabetisk orden, så jeg var den første, og han begyndte med at foreholde mig, at jeg ville til Danmark. Da han havde sagt det et par gange, syntes jeg, at det blev for meget, og ville lange ham en på skrinet, men 2 vagtposte afværgede det, jeg blev så ført tilbage i arresten. Da så de to brødre var blevet afhørt, blev jeg hentet igen. Denne gang gik det mere fredeligt til, indtil vi kom til de 100 mark, som vagtmanden havde beholdt som bevis, men jeg sagde, at da det var mørkt, havde jeg fået fat i den istedet for mit orlovsbevis, der blev så skrevet en lang rapport og også, at jeg havde budt vagten 100 mark, og så skulle jeg skrive under på det, men det ville jeg ikke, for så havde jeg jo dømt mig selv.
Vi blev så transporteret til toget, som afgik til Flensburg, og der blev vi igen afhørt og indsat i arresten på kasernen. Da jeg var i civilt tøj, måtte jeg ringe hjem til far, om at komme med min uniform, så jeg igen kunne blive soldat, det var om mandagen. Far kom så med tøjet om onsdagen, og han var meget ked af, at jeg sad i fængsel, og mente at nu blev jeg skudt eller kom til fronten igen, men jeg beroligede ham med, at foreløbig var jeg ikke ved fronten, og jeg ville heller ikke blive skudt. Om lørdagen kom en underofficer og en gefreiter med opplantet bajonet og skarpladt gevær og skulle hente mig hjem til mit kompagni i Allenstein i Østpreusen, det er i dag Olszyn i Polen, underofficeren hed Fritz Jordan, og han kendte mig fra skyttegraven, så da han så mig, fik han bajonetten af og patronerne ud af bøssen, han havde jo fået ordre til at hente en storforbryder, og det vidste han, at jeg ikke var.
Han fik så mine papirer udleveret og så gik rejsen først til Hamburg, hvor vi så morede os til næste dags aften, om natten kørte vi så til Berlin, der blev vi så to dage. Jeg havde jo penge, så jeg betalte. Jeg kan huske, at vi fik kyllingesteg i Berlin, men så var herligheden også forbi, for nu skulle vi ud på sidste etape til Allenstein. Det tog 17 timer med toget. Vi kom dertil kl. 4 om morgenen, og jeg blev afleveret i vagten ved kasernen. Vagten kendte mig også. Jeg ville gerne have et par timer fri til at besøge en overlærerfamilie samt deres datter, som jeg havde kendt i nogen tid, men vagten var lidt skeptisk, men jeg bedyrede over for ham, at jeg nok skulle være tilbage kl. 6, for jeg vidste jo ikke, hvor længe jeg skulle sidde i arresten. Så jeg fik lov til at gå til kl. 6, da jeg kom tilbage, sov jeg et par timer på vagtstuen, og kl. 10 blev jeg fremstillet for retsofficeren, og blev så indsat i varetægtsarresten.
Der var så overfyldt, at vi var tre mand i hver celle. I begyndelsen gik det meget

godt, men i længden blev det trist kun at komme ud i frisk luft 1/2 time hver dag og så ind igen. Jeg havde svært ved at tage det. Jeg havde set på reglementet, at når man havde siddet fængslet i 4 uger, kunne vi forlange at komme i forhør i retten, så da de 4 uger var gået, sagde jeg til arrestforvareren, at jeg ville i forhør, for jeg mente at jeg var uskyldig, men han bremsede mig med det samme, og sagde at det skulle han nok bestemme, og så for der en trold i mig. Jeg kendte ham nemlig fra, da vi lå i det værste skidt på højderyggen Chemin des Dames i Frankrig. Vi havde ligget derude og skulle afløses om aftenen, men afløsningen havde lavet mytteri, så der kom ingen, og da han hørte det, blev han rasende og langede ud efter vores kompagnifører, og blev ført væk som tosset. Det rev jeg ham i næsen, hvilket var forkert, men jeg fik da udløst min galde. Dette var på en mandag, så natten fra tirsdag til onsdag blev døren åbnet, og der stod en officer, han var rundt for at inspicere. Vi stod op af vores køjer, og han spurgte, om vi havde ønsker. Han var meget flink. Jeg kom så frem med mit ønske om at komme for retten og blive afhørt, det noterede han og ønskede os en god nat. Da han var gået, spurgte de andre to, om jeg var rigtig klog, om jeg ikke var klar over, at jeg ville komme i Tugthuset, og vi havde det da godt, hvor vi var, så de forstod mig ikke. Den ene havde siddet der i fem måneder, men han var også taget på fersk gerning. Det var jeg jo ikke, jeg var langt fra grænsen, så jeg ville ud. Så lørdag kl. 9.30 kom der to fra vagtmandskabet for at hente mig til retten. Jeg regnede ikke med, at det var krigsretten jeg skulle for, men det fik jeg snart at føle. Jeg blev ført ind i retssalen, og da vidste jeg, at det var krigsretten. Der sad 3 høje herrer bag et stort bord, og der stod jeg lille mand alene med to vagtposter med opplantede bajonetter og skarpt ladte geværer, som om jeg var en morder.
Inden de begyndte at forhøre mig, havde jeg lært min lektie. Den jeg havde sagt ved min første afhøring, men svært blev det. De 3 mænd blev ved med at stille spørgsmål i tre timer, så jeg svedte og måtte have trøjen knappet op for at få luft, ellers var jeg måske faldet om. Det var stadig det med de 100 mark, men jeg holdt ved mit, at det var en fejltagelse med de 100 mark, fordi det var mørkt, og min orlov var jo ikke udløbet, og det med min onkel i Styding var jo også rigtigt, men det var svært at overbevise dem. Til mit forsvar sagde jeg, at jeg havde været på orlov 2 gange fra skyttegraven, en gang fra Rusland i 1916 og en gang fra Frankrig i 1917, og at jeg altid var rejst derud igen, i forhold til nu, hvor jeg var i garnisionen, og havde det godt, men det var jo ligesom, det ikke var nok. Den ene af dem læste så højt fra mit levnedsforløb som tysk soldat, fra jeg blev indkaldt den 10. okt. 1915, til jeg blev såret den 21. marts

1918, og så spurgte han, om min far havde en gård, da han vidste, at jeg var landmand, det stod jo i mine papirer, og det var godt, at han begyndte med det, for jeg var næsten færdig. Han spurgte så, om jeg havde flere søskende, og det havde jeg, og samtidig fik jeg indflettet, at en bror var faldet ved Arras. Så spurgte han, hvem der var den ældste søn, og det var jeg jo. Så talte han fortroligt med de andre to. Jeg kunne høre, at han fortalte dem, at éen der engang skulle overtage gården, ikke ville sætte den på spil. Det havde jeg nu slet ikke tænkt på. Han skal nok have været en tysk godsejer, siden han tænkte i de baner.

Så var det forbi, men inden ville jeg gerne stille et spørgsmål - ja kort - "hvornår kommer jeg ud ?", så sagde ham, der sad i midten: "måske til jul eller i morgen", og det blev næste morgen kl. 8. Det var en søndag, og jeg var igen en fri mand. Jeg fik så anvist en stue og en seng ved det samme kompagni, som jeg var hos, da jeg rejste på orlov. Næste morgen blev jeg ved parolen udtaget til vagttjeneste, men det kunne jeg ikke, jeg skulle hente mine ejendele i retten.

Ham Feldwebelen på skrivestuen havde fået et helt forkert indtryk af mig, så han var efter mig hele tiden. En søndag morgen ved parolen blev jeg udtaget sammen med ni mand. Vi skulle på banegården for at læsse kul, hvad de skulle med kullene, ved jeg ikke. Det var mig, der skulle føre de ni mand i sluttet trop gennem byen. Da vi var lidt væk fra kasernen, spurgte jeg, om der var nogen af dem, der ville læsse kul af, så kunne de få den seddel, som jeg havde og melde dem på banegården, for jeg ville ikke læsse kul om søndagen. Det gik meget godt til mandag morgen, mit navn var det første, der blev læst op, og jeg måtte frem for fronten af kompagniet, og jeg blev skældt ud efter alle kunstens regler, og blev som første mand udtaget til vagttjeneste. Jeg var klar over, at nu måtte jeg finde på noget, og så meldte jeg mig syg. Den kunne de jo ikke klare, og jeg blev så skrevet op i sygebogen, og kl. 10 blev jeg forestillet for lægen, så gjaldt det om at simulere. Der var mange, der var ved lægen, for det var i begyndelsen af den spanske syge (en ondartet influenza). Da jeg kom for ved lægen, spurgte han om, hvad jeg fejlede. Jeg svarede, at jeg havde ondt i halsen og brystet, og uden en undersøgelse sagde han, at jeg havde den spanske syge, og jeg blev tildelt barak nr. 3. Det var jo ikke så godt, men jeg mente, at når jeg ikke fejlede noget, kunne det vel ikke gå så galt. Der blev jeg lagt i seng, og blev undersøgt af lægen. Lægen sagde, at det nok var på begynderstadiet. Så jeg blev plejet efter alle kunstens regler, da der var gået 3 dage mente jeg, at det var bedst at komme ud derfra, for jeg kunne jo blive smittet. Så jeg sagde til lægen, at jeg følte mig rask, og at jeg gerne ville

udskrives, men han sagde så, om jeg var så ivrig efter tjenesten, så måtte jeg være en god soldat, og om jeg havde et ønske, og det havde jeg. Det var nemlig svært at få undertøj og uldvest. Så jeg spurgte, om ikke jeg kunne få en anvisning fra lægen på de ting, for det gik jo mod efterår, og så var det jo godt at have, og det fik jeg. Jeg sagde mange tak, for han var jo en af de gode. Jeg gik så hen på tøjdepotet, for at få mine sager udleveret efter lægens recept. Nu ved vi jo allesammen, at de karle, der havde fået sådan en post i depotet, var det værste rak, så han begyndte at skælde mig ud, og han havde ikke noget tøj til mig, da jeg hverken var syg eller skulle til fronten, men jeg sagde, at så måtte jeg jo gå til kompagniføreren for at melde ham. Det hjalp, så jeg fik mine sager. Jeg skulle så melde mig tilbage fra sygehuset. Jeg tænkte, at nu går det løs igen med min "ven" fra skrivestuen, men det skulle jo overstås. Men det hele gik anderledes, da jeg kom ind på kasernen og ville hen på skrivestuen, mødte jeg min gode ven Fritz Jordan, underofficeren. Det var ham, der hentede mig dengang i Flensburg, og han spurgte, hvor jeg havde været, for han havde ikke set mig i flere dage. Så jeg fortalte ham det hele med den spanske syge. I den tid jeg havde været borte, havde ham feldwebelen på skrivestuen fået den spanske syge, så Fritz havde fået den plads, og da vi var gode venner, sagde jeg til ham, at det var fint. Han skulle bare lade mig være i fred, jeg skulle nok være væk, når der var parole, men det syntes han ikke om. Han havde en god plads til mig uden for kasernen. Jeg sagde, at jeg kendte ingen gode pladser ved tyskerne. Han forklarede mig så, at det var som tjener ved en hauptmann, og at han var en ungkarl på 37 år og havde en 3 værelses lejlighed i byen, og så er jeg jo af med dig, for jeg ved, at du ikke vil lave noget på kasernen. Jeg sagde: "Det har du ret i, men når det ikke passer mig, kommer jeg igen". Jeg skulle melde mig på en adresse i byen kl. 2 om eftermiddagen, der skulle jeg afløse en rekrut, som skulle til fronten. Vi arbejdede sammen i otte dage, så skulle jeg selv klare det. I den tid vi var to, gik det meget godt. Jeg lærte at koge og gøre rent, så jeg mente, at det nok skulle gå. Om morgenen skulle han vækkes kl. 7.30, når han ringede første gang, skulle han have varmt vand til barbering, og når han ringede anden gang, skulle vi hjælpe ham bukserne på, og det gjorde rekrutten så, men nu var han væk, så jeg mente, at det måtte han klare selv, så jeg lod klokken kime, omsider kom han farende ud i køkkenet og skældte mig ud for det værste, og om jeg ikke vidste, hvad jeg skulle. Jeg sagde så: "Havde De været en ung pige, var jeg kommet straks, men ikke ved et mandfolk, så han måtte selv se at få dem på, for han skulle jo på kontoret kl. 9. Han fik så sin morgenmad, og der blev ikke vekslet et ord. Jeg hjalp ham

frakken på, og han gik til tjenesten uden at sige god morgen, som han ellers altid plejede. Jeg fik lejligheden i orden og fik kogt noget middagsmad, så den var færdig kl. 12. Om morgenen havde han ikke megen tid, så jeg regnede med et større opgør, når han havde spist, men det udeblev. Da han var færdig, sagde han, at jeg skulle kalde på ham kl. 15.30, og så havde han tid til at ordne det med bukserne, tænkte jeg, og var forberedt på det værste. Da kl. var 15.30 præcis bankede jeg på døren, åbnede den og sagde helt korrekt: "Hr. Hauptmann kl. er 15.30". Han lå på sin divan og sagde, at jeg skulle komme hen til ham, men jeg mente, at det var bedst at holde mig lidt på afstand. Så sagde han det en gang til, men jeg blev stående. Tredje gang sagde han det i en blødere tone, så jeg gik derhen og blev stående stramt. Der stod en stol ved siden af divanen, og han sagde, at jeg skulle sætte mig, så spurgte han om, hvor gammel jeg var, 22 år, hvor længe jeg havde været i skyttegraven, 26 måneder, da svang han benene ned fra divanen, så vi sad over for hinanden, og så sagde han, at han godt kunne forstå, at jeg ikke ville hjælpe ham bukserne på. Han fortalte så, at han havde været med derude i fire måneder i 1914, og han skulle ikke derud mere, og det mente jeg heller ikke, at jeg skulle, og han sagde, at det skulle han nok sørge for, da han var på reklamationsafdelingen ved 20. armekorps, og hvis krigen ikke var ovre inden foråret, skulle han sørge for, at jeg kom hjem for at hjælpe min far med landbruget. Han havde selv et gods i Mecklenburg, som var forpagtet ud.

Så begyndte de gode dage, for nu var vi blevet venner - når vi var alene, ellers var jeg tjener. Da der var mange, som han havde hjulpet fri, havde vi nok at spise. Hver lørdag havde vi modtagelse. De kom med smør, fedt, gæs, gåsefedt, and, flæskesteg, æg, skinke og meget mere, så vi havde nok at spise. En del sendte vi til hans familie i Berlin, og vinkælderen var også i orden, så vi levede som små baroner. En gang imellem havde vi gæster af andre officerer, og de blev godt beværtet med mad og drikke. Når de så var fulde nok, sagde han, Peter smid nu disse svin ud, men en af gangen, og du låser dem ikke ind igen, før du har fået 5 mark af hver, for du skal jo også leve.

Så en dag kom han hjem og sagde, at vi ville få besøg aftenen efter af to herrer med deres koner. Så det blev jeg lidt betænkelig ved. For at lave mad til herrer, det kan nok gå, men når der nu kom damer, det var ikke så godt. Vi skulle have gåsesteg med lidt grønsager. Jeg fik forskelligt købt ind. Nu havde jeg en god ven i samme hus, som også var tjener hos en officer, og ham fik jeg til at hjælpe mig, så vi fik jo gåsen gjort istand og ind i ovnen med lidt margarine til at brune den med. Det gik meget godt. Så skulle jeg have bordet dækket, og min ven

var ved at skrælle kartofler. Jeg lagde gåsen om på ryggen, inden jeg gik ind i stuen, og jeg glemte helt at kigge til gåsen igen. Så kom min hauptmann hjem og lugtede, at der var noget galt, så jeg for ud i køkkenet, men da havde min ven fået ovnen op. Det var en forfærdelig lugt, men da det var på ryggen, den havde ligget, flåede vi det brændte skind af, og smed den brankede sovs væk, og fik blusset i ovnen lidt ned, men den næste sovs blev jo ikke så kraftig. Efterhånden var maden færdig. Da så gæsterne kom, skulle jeg tage imod, og tage deres overtøj og åbne døren til stuen, hvor hauptmannen tog imod, så det var meget højtideligt, men det havde hauptmannen jo lært mig. Så fik de et glas champagne til velkomst og rødvin til gåsen, og til deserten fik de portvin. Desserten havde han købt i en forretning, og så fik de kaffe med likør og cognac, og jeg fik megen ros over maden. Jeg mente nu ikke, det var noget at prale af.

Nu var det sådan, at hver gang vi havde gæster, var det jo min opgave at forny vinflaskerne. Det gjorde jeg på den måde, at når flasken ikke var helt tom, blev den fornyet med en ny, når jeg så havde en del slatter samlet sammen, så blev de hældt sammen og proppet til, når jeg på den måde havde fået en halv snes flasker samlet, gik jeg ned til kasernen til nogle af mine kammerater med Fritz Jordan i spidsen, det var jo ham, der havde fået det job til mig.

Den aften da damerne var med, blev der drukket meget champagne, så jeg kom ind med en ny flaske, og tog den anden med, den var halv fuld, men det gik ikke. Han sagde bare: "Peter! jeg tror ikke den er tom endnu". Men jeg snød ham med den næste.

Dagene gik og den 7. november 1918 kom revolutionen, og da var min hauptmann på orlov, men han kom om aftenen kl. 10, med alle sine distinktioner på, det undrede mig. Om dagen var alle officererne nemlig blevet overfaldet, og deres gradtegn blev revet af deres uniformer, og de der protesterede blev slået ned. Så jeg sagde til min hauptmann, at gradtegnene var vi nødt til at knappe af, så han så ud lige som mig. Vi kom da også godt hjem. Den næste dag tog han civilt tøj på.

Sidst i november pakkede vi hans lager sammen i kister, for nu ville han hjem. Han havde betalt huslejen til 1. januar, så da jeg ikke kun blive fri før i februar, måtte jeg godt bo der indtil 1. januar, så behøvede jeg ikke at flytte hen på kasernen igen. Jeg fik så ekspederet hans lager med en vognmand til banen, da det skulle til Berlin, og så var jeg alene. Det meste af fødemidlerne tog han jo med, så jeg spiste middagsmad på kasernen, men jeg skulle jo stadig være afkommanderet for også at få min løn hver 10. dag, og da officererne ikke

måtte have tjener mere, måtte jeg jo finde på noget, og jeg sagde, at jeg var ansat ved Arbeider- und Soldatenrat ved 20. armekorps, så det gik meget godt. Men omkring den 10. december søgte jeg orlov for at komme hjem til jul, det blev afslået, men jeg gik derhen hver dag og forklarede, at jeg havde både været i Rusland og på Vestfronten i 26 måneder, og jeg havde aldrig været hjemme i julen, så det mente jeg nok, at jeg havde til gode, men det soldaterråd var meget værre, end officererne havde været, og de var ellers slemme nok. Langt om længe fik jeg orlov fra den 19. december, så gjaldt det om at få pakket og så til banegården. Om eftermiddagen kom der ingen tog, der blev så lovet, at der ville komme tog kl. 7.30 og kl. 8, men de kom først klokken 8.30 og 9, men de turde ikke holde for de var overfyldte, og der stod vi, flere hundrede soldater, og ville hjem. For mit vedkommende var der langt fra Allenstein til Gammelgab.

Der blev så lavet stormangreb på banegården, nogle holdt en revolver op for næsen af banegårdskommandanten, og forlangte at han skulle skaffe et tog til os, og at det skulle være tomt, når det kom. Hvordan han fik det ordnet, ved jeg ikke, men klokken godt 12 kom der et tog med alle mulige vogne fra 1. klasse til kreaturvogne. Jeg var så heldig at få en hjørneplads i en 2. klasses vogn. Vinduerne blev slået ind med tornysteret bare for at komme med. Nogle krøb op på taget, de kom aldrig hjem, for i Polen var der nogle tunneller, så de blev revet ned og knustes. Nogle satte sig overskævs på bufferne mellem vognene, de frøs ihjel, men med kom de. Vi andre, der var kommet med i vognene, sad pakket som sild i en tønde, men vi var da med. Vi nåede Berlin efter 20 timers kørsel, og så var det værste overstået. Nu kendte vi jo alle de forskellige banegårde i Berlin, og jeg vidste, at jeg skulle til Lerther Banegård for at komme til Hamborg. Der var ingen forbindelse straks, efter en ventetid på omkring 5-6 timer, kørte vi mod Hamborg. Det plejede at tage godt 3 timer, men nu tog det 6 timer, for de fleste lokomotiver, var slidt ned eller havde "lungebetændelse", som vi sagde dengang. Nu kunne jeg snart se en ende på rejsen, og toget til Flensborg var heller ikke så overfyldt, så det gik langsomt men sikkert, så var der jo kun et lille smut fra Flensborg til Dynt, og så var Peter hjemme lille juleaften, og der var glæde over hele linjen.

Jeg har helt glemt at fortælle, at vi aldrig var alene, da vi først kom i skyttegraven. Vi havde så mange lus, at en gang imellem var det lusene, der havde os. Det hjalp så lidt, da det blev forår, hvis der var en lille bæk i nærheden, der kunne vi så blive ordentligt vasket, hvad der ikke var så nemt, når det hele var frosset til.

NB! Det var ikke altid sort i sort, når vi en gang imellem kom i ro bag fronten, og vi havde fået os vasket og noget godt at spise, kom ølankrene på bordet, og så blev der festet, til vi ikke kunne mere, og alt var glemt. Da jeg blev ældre og selv fik børn, ved jeg, at det må have været meget værre for mine forældre at gå i evig angst for deres to drenge, der var derude.'

Nu vil jeg skrive lidt om min mor og far. Min mor var født den 7. november 1867. Far var født den 6. april 1862 på gården i Gammelgab. Mor var fra en mindre gård i Skodsbøl. Meget om min mors barndom og ungdom ved jeg ikke, men jeg ved, at hun kom ud at tjene på en gård på Als, der hed "Bispegården", da hun var 18 år. Det var hos to brødre, der var slagtere. De havde en søster, der var syg. Hende passede min mor til hun døde, derefter blev mor så ung pige i huset. De to brødre var ungkarle, så de havde en husjomfru, som stod for husholdningen. Da hun så gik af, fik min mor så pladsen, da hun havde lært god madlavning af husjomfruen. Der var min mor i 7 år. Så kom hun tre måneder på en dansk højskole (jeg kan ikke huske hvilken).

Min far har gået på en dansk realskole og taget realeksamen på dansk, han var så i et par år karl hjemme hos sin far. Derefter blev han landvæsenelev hos sin onkel Claus Peter Wolff i Gammelgab. Det var en gård på 180 tønder land, da han var 20 år og skulle til session rejste han til Hamborg i et halvt år for at undgå at blive soldat. Hamborg var Hanseatenstad, og der var store chancer for at blive fri, og det blev han også. I Hamborg havde han en plads hos en slagter, han skulle bringe kød ud til kunderne i byen. Jeg kan rigtigt se ham for mig med trætruget på nakken i Hamborgs gader.

Han kom så hjem igen, efter at være blevet skrevet fri. I 1888 kom han på Tune Landbrugsskole. Det var en af de hårdeste vintre, der har været. Han har fortalt, at han havde fået en dyne, der var fyldt med boghvede avner, og når han lå i sengen faldt avnerne ned til begge sider, så han lå med kun dynevåret over sig, og det var koldt. Da han kom hjem fra skolen, fik han plads, som forvalter på "Bispegården" i Ketting på Als, det samme sted som min mor var. Om de kendte hinanden før, ved jeg ikke, men et par år efter blev de forlovede. Det var de i tre år, før de blev gift. I 1892 kom fars onkel, der havde den store gård i Gammelgab op til ham i Ketting, og sagde, at han skulle sige sin gode stilling op, for han skulle komme til ham og bestyre hans gård i nogle år, for han ville ud at rejse i et par år, og så kunne mor og far gifte sig og bo på gården. De blev gift den 20. januar 1893. De var på gården i Gammelgab til 1. maj 1895, så kom han hjem og overtog slægtsgården. Det var tredje slægtled.

Da far gik i skole, var der en dansk realskole i Broager, hvor han tog realeksamen. Det var noget helt ekstraordinært den gang, og det kom ham senere til gode. Han blev tillidsmand i Sprogforeningen, som havde til huse i Aabenraa. Far var også med i byrådet og i bestyrelsen for Skelde Mejeri. Gammelgab Kommune skulle den gang før 1914 udrede 1600 mark, det var nærmest til skolen i Skelde og sognet. Der var ingen andre, der betalte skat end bønderne, og de satte dem selv i skat, afhængig af hvor godt høsten var gået. Var det gået en og anden skidt, slap han billigere, de kendte jo hinanden ud og ind. Vejene skulle bønderne holde ved lige, de blev opdelt, så hver havde sine stykker. I 1913 kørte jeg 70 læs grus fra Kragesand ved Skelde, fire læs pr. dag.

Til jul kom der store pakker med bøger, juleblade og Den Blå Sangbog, som far og mor pakkede i små pakker, som vi børn gik rundt med til alle undtagen bønderne. Bøgerne kom fra Sprogforeningen.

Det må have været svært for mor og far under krigen at have 2 sønner med. Min bror, der var 2 1/2 år yngre end mig, blev hårdt såret og døde af sine sår 8 dage senere.

Far var også udtaget som nævning ved Landsretten i Flensborg, det kan jeg huske, fordi han kom hjem derfra, og var meget ked af det, mor spurgte, hvad der var i vejen, så sagde han, at han i dag havde været med til at afsige en dødsdom.

Far var også med i Tilsynsrådet i Broager Sparekasse og meget andet.

Da krigen var ovre, var der to heste tilbage på gården, hvor vi før havde fire, og fem køer, hvor vi før havde tyve. De var taget af tyskerne mod betaling, så der var ikke meget at begynde med.

Mor og far har også været til udstilling i Paris, jeg kan ikke huske årstallet, men det var Verdensudstillingen.

(Vedensudstillingen i Paris var i 1889)

g havde en god mor, hun lavede god mad, og passede os børn godt. Selv om vi var mange, og der var meget at se til blev vi samlet om kakkelovenen før aftensmaden i mørkningen om efteråret og vinteren, og så sang vi de danske sange, som mor havde lært os. Vi kunne allesammen synge, så det var skønt. Der var mange sange, som vi ikke måtte synge i fri luft, men i stuen gik det fint med den blå sangbog.

Den 3. november 1911 rejste jeg sammen med mange andre på Hejls Efterskole, for at lære at læse og skrive dansk. Regning kunne jeg fra den tyske skole, særlig hovedregning. Dog var der den forskel, at i den tyske skole brugte vi

dengang metermål og kilo, hvor de i det gamle land regnede med tommer og pund. Det var en dejlig vinter, hvor vi fik meget lært. Specielt for os fra Sønderjylland var det dejligt at kunne synge de dejlige danske fædrelandssange. Den 1. april kom jeg hjem igen, og arbejdede så som karl igen, og alt kom i den gamle gænge igen. I sommeren 1912 var der arrangeret et stort offentligt dansk årsmøde i Broager for hele Sønderjylland, der var jeg med. Det var under opsyn af gendarmer og den tyske Amtsforstander. Der var mange store talere H.P. Hansen, Kloppenborg-Skrumsager, Peter Grau, Nis Nissen Vibøge Als og mange flere. Der var flere tusinde mennesker med til mødet. Jeg kan ikke huske alt, men èen husker jeg, som det var i dag, og det var Skrumsager fra Københoved, en stor kraftig mand med en meget kraftig røst, der kunne høres vidt omkring. Han begyndte med at tale om tyskerne, alt det onde de gjorde os danske, og han blev ved på den måde længe. Jeg tænkte på, hvor længe det ville gå, inden han blev arresteret, og det stod på i mindst 20 minutter, så sagde han:" Ja, så tænk, så vil de have, at vi skal kalde dem brødre". Der gik et sus gennem hele forsamlingen, da han holdt op. Den tale skal nok ligge i et arkiv et eller andet sted.

Det blev vinter og så begyndte gymnastikken, vi var et godt karle- og pigehold, og det gik med sanglege de aftener, hvor både drenge og piger holdt gymnastik samme aften, det var skønt. Det var vinteren 1912 - 1913.

Gymnastikholdet (Karleholdet). Nr. 3 fra højre i bagerste række er Peter Andersen

Vi havde i Broager en Foredragsforening, en Gymnastikforening og en Sangforening, det vil sige, at det var en forening, hvor der blev spillet dilettant, der blev spillet en gang før jul og en gang hen i det nye år. Det var store stykker, som f.eks. Svend Dyrings Hus, Eventyr på Fodrejse, Elverhøj, Feriegæsterne og mange andre. Når det var indspillet, var der generalprøver for børnene og derefter blev stykkerne spillet 3 aftener i en uge, tirsdag, torsdag og lørdag. Tirsdag for de unge, torsdag for de ældre og lørdag offentligt, og de samlede fulde huse hver aften. Ungdomsforeningen var forbudt. Vi havde en ringriderfest i Broager den første søndag i juli. Jeg var med første gang i 1912, og har så redet med i 45 år, de 18 år som formand. Vi havde 2 markedsdage i Broager, den 3. maj og den 3. november, med bal hver gang, og vi morede os. Når vi så skulle hjem, sang vi ned af gaden danske fædrelands sange, og allerhelst dem der var forbudt. Det varede ikke længe, så kom gendarmen, skrev vore navne op, når vi ikke kunne løbe fra ham. Vi vidste ikke, hvad der ville ske, men nogle dage senere kom han til far med en bøde på 3 mark for gadeuorden. Det blev efterhånden til mange for far sagde om morgenen, hver gang vi havde været ude "Nåh! blev du taget igen, ja bliv ved med det, det har de tyske svin godt af", men 3 mark var jo også en slags penge dengang.
Om sommeren 1913 havde Grænseforeningen en tur til Dannevirke på cykel frem og tilbage på èn dag - det var hårdt. Vi gik oppe på den gamle mur og tog en lille stump sten med hjem, som et minde.
Samme sommer var vi indbudt til Odense i 3 dage, hvor vi boede privat og fik meget at se. Det var en stor oplevelse. Vi smagte Albani øl, vi var jo kun vant til kaffepuncher. Det var en dejlig tur med skib til Fåborg.
Da jeg var 10 år, var jeg også på en rejse til Fyn. I hvilken anledning rejsen var arrangeret, kan jeg ikke huske. Vi var 8 jævnaldrende drenge afsted. Vi sejlede med damper fra Sønderborg til Fåborg - og det blæste en brandstorm fra øst. Ud til Kegnæs gik det op og ned, men da vi havde rundet Kegnæs, fik vi vinden fra siden, og det var ikke rart. Turen tog tre timer, men jeg blev ikke søsyg, hvad de fleste blev. 2 af os skulle til Avernakø, og jeg var den ene, der blev modtaget af Sognefogeden og fik aftensmad og i seng. Jeg skulle sove i den anden ende af huset. Jeg var ikke meget stolt af at ligge alene et fremmed sted. I den alder var det slemt de første aftener. Det var ældre mennesker, jeg var hos. Jeg var der i 10 dage. Jeg skulle hver dag binde 25 halmbånd af strå fra rughalm. De skulle bruges i høsten til at binde 3 neg sammen med. Det kaldte de en kjærre. Jeg var alligevel glad, da de 10 dage var omme, og det gik hjemad igen. Ude er godt - hjemme er bedst.

Far købte den første selvbinder i 1900, derfor brugte vi ikke halmbånd som på Avernakø .
I 1913 var der et stort møde i Vester Sottrup på Forsamlingsgården. Det var forbudt for unge under 18 år at deltage, men vi mødte op alligevel. Før mødet begyndte, blev der sagt, at så snart gendarmen eller amtsforstanderen kom, skulle vi under 18 år, stå op og gå ovenpå. Ikke alle på én gang. Der var reserveret værelser til os, indtil gendarmen gik. Så ville vi blive hentet ned igen. Det var rigtigt noget for os drenge og piger. Da det så var afblæst, kom vi ned igen, men så blev vi taget på hjemvejen i krydset i Nybøl. Det kostede 3 mark for os, der ikke var fyldt 18 år.
Så kom høsten 1913, efteråret og vinter.
I februar 1914 blev min far og jeg uenige, fordi jeg sagde til far, at den første maj ville jeg ud at tjene på en anden gård, og i sin galde sagde han så, om jeg troede, at der var nogen, der ville have mig. Det mente jeg nu nok. Jeg var jo på vej til at blive 18 år. Mor måtte jo få os på ret køl igen. Jeg begyndte at kigge i avisen, om der var nogen, der havde brug for en karl, og det var der. Jeg skulle møde hos ham om søndagen. Far ville også med, jeg sagde, at det kunne han godt men lønnen skulle jeg nok selv afgøre. Det var en gård på 78 tønder land. 5 heste skulle jeg fodre, strigle og holde dem rene. Andenkarlen skulle muge ud og holde stalden ren. Vi kom så til lønnen, han spurgte, hvad jeg forlangte. Jeg sagde 550 mark for et år. Han mente at 500 mark var nok, men jeg holdt fast og fik 550 mark.
Den 1. maj 1914 begyndte jeg så i den nye plads, og det gik godt, det var jo min fars skyld, at jeg havde lært at lave et godt stykke arbejde med akkuratesse. Det var også et godt madsted, hvor det dengang kneb mange steder, hvor det stod på flæsk og grød 21 gange om ugen. Her var kosten ligesom derhjemme, jeg fik også aftalt, at jeg skulle med 2 dage til ringridningen i Broager og to dage til amtsringriderfesten i Sønderborg. Det var den eneste ferie, jeg havde i det år. Gymnastikken var altid om aftenen.
Den første august udbrød krigen. Jeg var for ung til at komme med, jeg var lige fyldt 18 år, og manden var for gammel til at skulle møde. Efterhånden blev der indkaldt mange, som skulle med i krigen.
Jeg flyttede så hjem da året var omme. Blev så karl derhjemmme igen. I maj 1915 skulle jeg på session, det var at blive fremstillet for militærkommissionen. Jeg blev udtaget til tysk soldat, det var årgang 1896. Vi regnede med, at krigen ville være forbi, inden vi skulle med. Der var allerede faldet mange gode danske mænd, og der var megen sorg over det ganske land. Sommeren gik, og

der skete ikke noget, men den 10. oktober 1915 blev jeg indkaldt til at møde i Flensborg.
1919 var jeg karl hjemme i 3 måneder og blev skånet meget efter at være kommet godt hjem fra krigen med hele lemmer.
I april blev jeg Landvæsenelev hos Lawaetz i Ulkebøl på Als en gård på 300 tønder land. Han var en stor mand inden for frøavl og forsøg med hvedesorter. Han havde fremavlet en hvedesort, som han kaldte Alshvede, en yderig sort. Der var jeg i 7 måneder og havde et stort udbytte deraf.
Den 3. november rejste jeg på Ryslinge Højskole i 5 måneder. Det var en god skole, der fik jeg lært en masse gode ting. Den 10. februar var jeg hjemme til afstemningen, og jeg var med til at stemme mig hjem til Danmark. Jeg kom hjem den 1. april og var karl hjemme igen til 1. maj 1922. Den dag blev jeg bestyrer på en gård på 180 tønder land. Det var den samme gård, hvor min mor og far var fra 1892 - 1895. Der var jeg i fem år. I 1921 lærte jeg en pige at kende, som senere blev min kone. Vi var forlovet i to år, og vi blev gift den 16. november 1923. Min kone hed Kathrine Margrethe Krogh og blev født i Rinkenæs den 31. december 1900.
Vi fik 4 børn, en pige og tre drenge, som kom i Broager Realskole. De hedder Annemarie, Nis Peter, Ejner og Holger. Ejner besøgte Statsskolen i Sønderborg og tog Realeksamen og kom i handelslære. Nis Peter blev landmand og Holger blev uddannet bilmekaniker. Annemarie lærte husholdning. Annemarie blev gift med direktør Jens Christensen på vores sølvbryllupsdag i 1948. Nis Peter som fik gården blev gift med Annedore Schmidt fra Varnæs. Ejner er gift anden gang med Hedvig Christiansen fra Vejle. Holger blev gift med Johanne Tychsen fra Krammark.
Nu vil jeg fortælle lidt om mine tillidserhverv. Jeg har været medlem af bestyrelsen i Gråsten Andelsslagteri. Siden 1938 medlem af repræsentantskabet for Sønderborg Amt i Forsikringsselskabet "Danmark" senere Tryg indtil 1. april 1982. Jeg har været med i bestyrelsen for Kræftens Bekæmpelse, Turistforeningen og Det Konservative Folkeparti. Desuden har jeg været formand for i Ringriderforeningen i 18 år. Min far var med ved oprettelsen af Graasten Andels Svineslagteri og var med i 10 år.

Bibelhistorie på sundevedmål

Lærer Johannes Iversen fra Iller og hans bibelhistoriske fortællinger på dialekt.

Af Inge Adriansen og Magda Nyberg.

Iller Skole ca 1910. Den stærkt ændrede skolebygning findes fortsat på Illervej 25. Det har ikke været muligt at få et skolebillede med lærer Iversen, der måtte forlade skolen i 1907. De ældste børn på billedet har haft bibelhistorie hos Johannes Iversen.

Hvis man for 100 år siden kom forbi skolen i Iller og kiggede indenfor, kunne man opleve læreren, Johs. Iversen, fortælle bibelhistorie på sønderjydsk på så fængende og levende vis, at eleverne må have glemt tid, sted og årtusinde. Når de i den næste time skulle genfortælle, hvad de havde hørt, var det ingen sag for dem at huske historien om, at Faraos gendarm ville smide de små drenge i den store bæk Nilen.
Vi vil her gengive otte af Iversens bibelhistoriske fortællinger på sønderjysk,

flere er desværre ikke bevarede. Derefter vil der blive redegjort lidt om skoleforholdene i tysk tid og til sidst om Iversens brug af sønderjyske ord og vendinger. Men først historierne - og de er bedst egnede til mundtlig fremførelse eller højtlæsning. Ved stillelæsning mister de lidt af deres kraft og farve.

Hvo som ikke annamer Guds Rige som et lidet barn, han skal ingenlunde komme ind i det.

(Mark. 10,15.)

fortalt af Maria Andersen

Tekster fra det gamle testamente 1-4

1.

Dæ va jen Gang to Bynne;[1] di hjet Abraham aa Lot, aa di boi sammel. Di hai saa galt manne[2] Faae, aa di lat em gaa, hvo di vild. Men di hai aa Kael te aa vaer em[3], aa di Kael kam op aa slaas om e Græis, øve de[4], di hai olt fo manne Faae. Sin saai Abraham te Lot: "De æ it væe, vo Kael ska gaa aa slaas om e Græis! La vos helle gaa skild a[5]. No ka do tei[6] føst, hva fo en Lyk Græis, do vil ha, saa vil æ tei e Rest te min Faae aa bliv fraa[7] dit." - De va næt[8] a Abraham, fo han va den Størrest.

Saa saa Lot sæ om, hvo de bæest Græis va. Sin saai Lot te Abraham: " Æ[9] vil ha olt de goi Græis dæe nen[10] i e Mai[11]." Saa maat Abraham ha de ringest Græis. - De va it næt a Lot, te[12] han tov de bæest Græis, fo de va oltsammel Abrahames! Hven[13] de it æ næt, æ slem. De æ it væe aa væ slem, fo saa blive vi narre sjel! De bløv Lot aa[14], - fo dæ vaa slem Folk dæe nee i e Mai. Aa de vae alle[15] læng, sin bløv old Lotes Faae toven. Aa han hai alle faat em bæt[16], hai Abraham it kommen aa hjolpen ham.

(1. Mos. 13, 5 - 13.)

1. *Bynne* = bønder.
2. *galt manne* = overordentlig mange (ordet galt bruges i sønderjysk meget ofte som forstærkende biord i forbindelse med et efterfølgende tillægsord.
3. *vaer em* = vogte dem (nogle får).
4. *øver det* = over det; dvs. fordi.
5. *gå skild a* = gå skilt ad; dvs. gå hver til sit. Denne vending er kendt i angelsproget, om den også er kendt andetsteds i det sønderjyske område oplyser ordbøger og samlinger intet om.
6. *tei* = tage.
7. *fraa* = fra.
8. *næt* = pænt; "Det va næt a Abraham", dvs. at det var pænt af Abraham, således bruges ordet hyppigt i Angelsproget, mens noget tilsvarende ikke er registreret for Sundevedområdet.
9. *Æ* = jeg.
10. *nen* = nede.
11. *Mai* = made; betegnelsen for et lavtliggende engstykke.
12. *te* = at.
13. *Hven* = hvem.
14. *aa* = og, dvs. også.
15. *alle* = aldrig.
16. *bæt* = mere, almindeligt brugt i Sundeved, Angel og Fjolde (Sydslesvig).

2.

Dæ va jen Gang en Moe aa en Fae! di hjet Eva aa Adam. Di hai to Drenge; di hjet Abel og Kain. Abel va den yngest; Kain den gamlest[1]. Abel va goi; Kain va are[2]. Vo Hæ saai te Kain: "Do maa it væ slem, fo saa gø do nove!" Men de va han evikke[3], fo han va vre aa Abel. Aa sin jen Dav, saa slov Kain sin Broe Abel ihjel. - De maa vi it gøe fo vo Hæ, eisen kømme[4] han ætte vos aa straffe vos. -

Vo Hæ saai sin te Kain: " Hvo hæ[5] do gøe a din Broe Abel?" Kain saai: " De vee æ it, fo æ ska it vae[6] ham !"

Vo Hæ saai te Kain: "Hva hæ do gøe ?! Æ ve nok e[7]. Do hæ jo slon Abel ihjel !! No maa do it kom hjem te din Moe aa Fae mee, aa old e Folk di ska kom ætte dæ!"

Saa jave vo Hæ saa galt[8] a Kain; aa han rænd olt hva kan kund. Aa han pippe[9] sæ, hvornær[10] han saa Folk. Aa han tot[11] alle vov aa kom hjem te Moe og Fae mee, øve de, han hai slon sin Broe Abel ihjel.

(1. Mos. 4, 1-16)

1. *den gamlest* = den ældste.
2. *arg* = ond.
3. *evikke* = ihvilket, dvs. alligevel.
4. *kømmer* = kommer.
5. *hæ* = har.
6. *vae* = vare dvs. have opsyn med.
7. *Æ vee nok e* = jeg ved det nok. Denne ordstilling kendes i gammeldags sønderjysk.
8. *galt, "jave .. så galt a Kain"* = jagede Kain bort på en måde, der gjorde stærkt indtryk på ham.
9. *pippe sig* = skjulte sig.
10. *hvornær* = hvornår, dvs. når.
11. *tot* = turde.

3.

Om Ætteaar seie e Stork te sin Smaa: "Kom no Bøen!
No vil vi reis te Ægypten. Dæe æ saa manne smaa lække Parre![1]" Aa saa smække de smaa saa galt mæ e Nef; aa saa reise di te Ægypten. Ægypten æ grov lavnt[2] væk, aa de æ varmt dæ - aasse om Vintren[3]. Dæe æ saaen en galt[4] stoe Bæk, aa den æ dæ manne Parre aa Firreben aa Krokodælle i. -
Fo manne, manne, manne Aae sin, da va dæ saan en gal[5] Kong dæ: ham koldt di Farao. Han saai, di smaa Drenge di sku drovnes i den stoe Bæk. I den Ti, da hai en Kuen en lil køn Dreng; aa hun vild it ha drovned ham. Saa pippe[6] hun ham i tre Maanre. Men saa ku hun it pip ham bæt[7], fo han græe emel saa galt, te di kund høe e[8] old ue aa e Vei. Hun bløv bang fo, te e Sjendarm han sku kom aa smie e Dreng ue i e Nilstrøm aa straf hind. Dæfo tov hun en lil fin Kasten[9] a Røre aa klin Peg[10] ynne[11] e Bund, te en kund seil. Saa laai hun e Dreng dæe i og sat ham ue i e Bæk emel e Sive. Aa hans stoe Søste stov[12] aa passe aa, te han it seild væk.

(fortsættes på side 106)

1. *Parre* = padder, dvs. frøer.
2. *grov lavnt* = meget langt.
3. *om Vintren,* her burde der have stået: om Vinter, i sønderjysk har vi ikke efterhængt kendeord.
4. *galt stoe* = meget stor.
5. *en gal Kong* = en vred, ond konge.
6. *pippe (saa pippe hun ham osv.)* = skjulte.
7. *bæt* = mere, se tekst 1 note 16.
8. *e (di kund høe e old)* = det.
9. *kasten* = kasse.
10. *Peg* = beg, former med p i stedet for b kendes i en stor del af Jylland, syd for en linje fra Nissum Bredning til Vejle.
11. *ynne* = under.
12. *stov* = stod.

(De va de Stei, hvo e Konges Dætte[13] oldtiens baie sæ). Om e lidt kam e Konges Dætte aa vild ue aa bai.
Hun hai sin Tjennestpigge mæ. Saa saai hun te den jen: "Gaa ue aa hint mæ den moie[14] Kasten, fo æ vil see, hva dæ æ i en![15]" Lav hun saa lot[16] e Laag a e Kasten, saa laa den lil Dreng dæei aa skreg, fo han va hungre. E Konges Dætte troi, te e Dreng va kyt[17] ue, aa saa saai hun: "Sikken en lil køn Dreng, vi fandt! Ham vil æ behold!" Fo hun hai ingen Dreng sjel. Men han bløv endain[18] ve aa braal[19]. Saa kom hans Søster løfend, aa hun saai: "Ska æ hint dæ en Kuen, hva dæ[20] ka gi ham Pat?" Sin saai e Konges Dætte "ja", aa saa rænd e Pig aa hint e Drenges eien Moe. Men de vist e Kongens Dætte it.
Saa fæk e Drenges Moe ham egen, aa hun fæk endain[21] Pæng te, fo aa behold ham saa læng, te han ku spis sjel. Sin brang hun ham om te e Konges Dætte. Aa dæe fæk han di køn Klæe[22] aa aa skuld gaa i Skol. Di koldt ham Moses. - Ham hjalp vo Hæ eisen da! Old di anne Drenge skuld drovnes.

(2. Mos. 2, 1 - 10.)

13. *Dætte* = datter.
14. *moie* = løjerlig.
15. *en* = den (Hva dæ æ i en).
16. *lot* = lukkede.
17. *kytte* = kastet, smidt.
18. *endain* = enddaend, dvs. sandelig.
19. *braal* = brøle, dvs. græde.
20. *hva dæ (en Kuen hva dæ kaa osv.)* = der (henførende stedord), denne konstruktion kendes ikke uden for Sønderjylland.
21. *endain* = enddaend, her = tilmed.
22. Klæe, i forbindelsen: *di køn Klæe,* dvs. det pæne tøj (ikke dagligtøjet).

4.

Abraham hai kuns jen Søn. Han hjet Isak. Vo Hæ saai te Abraham: "Tei[1] Isak aa slavt ham te mæ!" Men de va slet it saaint[2] vo Hæes Alor. Han vild blot see, om Abraham vild lyste[3]. - Vi ska oldtiens lyste vo Hæ! - Saa gik Abraham saa lavnt[4] væk mæ Isak, te hans Moe slet it ku see dem. Lav[5] di hai kommen lavnt væk, saa bygged Abraham en Skosten[6] aa laai Træ aa'n[7]. Sin bandt han Isak aa laai ham op aa e Skosten. Aa saa tov han e Kniv aa vild te aa stik ham. Saa bløv Isak saa red[8] aa ga sæ te aa græe. Han øit[9] ætte vo Hæ, han skuld kom aa hjelp ham.
Saa skikked[10] vo Hæ stras en Engel. Han saai te Abraham: "Do maa it kom te ham, fo de va it saaint vo Hæes Mening!" Saa bløv di baai to[11] saa grovt glai, lav Isak maat kom nee a e Skosten. Fo Abraham vild gjen behold Isak. Saa fanged di en Bok. Den steit di i e Stei fo. - Elav[12] di saa stov[13] aa bai te vo Hæ, sin saai vo Hæ te Abraham: "Æ æ saa glai ve dæ, øve de[14], do vild lyste! Aa no ska e gaa dæ saa godt, aa old e Folk ska væ glai mæ dæ aa![15]" - Sin reist di hjem egen. - Men Isak forglemt alle[16] aa bei te vo Hæ.

(1. Mos. 22, 1 - 18.)

1. *Tei* = tag!
2. *saaint* = sådant, formen er speciel for Sundevedområdet + Als.
3. *lyste* = lystre.
4. *lavnt* = langt.
5. *Lav* = lag, dvs. da.
6. *Skosten* = skorsten, betegnelse for det åbne ildsted i de gamle køkkener.
7. *aa'n* = på den.
8. *red* = ræd, dvs. bange.
9. *øit ætte* = øbede efter, dvs. kaldte på.
10. *skikked* = skikkede, dvs. sendte.
11. *baai to* = både to, dvs. begge to.
12. *Elav* = ilag, dvs. da.
13. *stov* = stod.
14. *øver det* = over det, dvs. fordi.
15. *aa* = og, dvs. også.
16. *alle* = aldrig.

Tekster fra det nye testamente 1-4

1.

Jen Gang da va dæ saan en slem Blæst. Aa e Hav va heelt vedt[1], aa e Søe[2] di va saa stoe, te di slov op i e Baae, aa den va næe ve aa vælt. De va rigtenok en stoe Baae, men e Søe va møiel[3] stø. Dem, hva dæ[4] gik i Skol ve vo Hæ, Jesus, di va i e Baae. Di hai jo it behov aa væ bang, fo vo Hæ Jesus va aa sjel mæ dem, aa han kan gøe old Ting.
Han laa ebag i e Baa aa sov, fo han æ alle[5] bang; men de va di Kael aa e Skipper. Saa krøf di hen te Jesus - fo e Baae jumpe[6] saa galt[7] - aa ruske i ham aa gøe ham vagen[8]. Di raaft saa galt: "Frels vos, vo Hæ, vi fogæe![9]" Saa stov[10] vo Hæ Jesus stras op aa saai: "Hvofo æ i red, nær æ æ mæ jer ?" Sin troue[11] han ætte e Storm, te[12] en sku væ stil aa ætte e Søe, te di sku læg dem nee. Aa e hav bløv stras blik stil.
Men e Skippe saai te dem, hva dæ va mæ Jesus: " Hva æ de da fo en Mand, te i hæ mæ jer? Æ hæ alle fø set jen, hva dæ ku hold Styr aa e Storm aa e Søe!" Men di saai: "De æ vo Hæ sjel!!" - Aa saa kam di godt øve aa den annen Si. Men di maat ro.

(Matth. 8, 23 - 27)

1. *vedt* = hvidt.
2. *Søe* = søer, dvs. bølger.
3. *møiel* = møgel, dvs. meget.
4. *Dem, hva dæ gik* osv. = dem der gik ("hvad der" er almindelig som henførende stedord i sønderjysk).
5. *alle* = aldrig.
6. *jumpe* = jumpede, dvs. gyngede.
7. *saa galt* = så voldsomt.
8. *vagen* = vågen.
9. *fogæe* = forgår.
10. *stov* = stod.
11. *troue* = truede.
12. *te* = at.

2

Den Gang, lav[1] Jesus va hæe nee aa e Joe saan, te en ku se ham, da gik han jen Avten te en By, hva dæ[2] hjet Nain. Aa hans Disiple aa manne Folk gik mæ ham. Rundt om e By va dæ en Mur, aa den va dæ Port' i. Lav di kom tæt te e By, saa gik e Port op aa dæ kam en Ligskae[3] ue, fo dæ va jen dø aa skuld begraves. De va en gammel Kunes jennest Søn.
De va snart mørgt, aa di hai e Løjtere[4] mæ. Dæ va ingen Laag aa e Keest, aa di hai helle ingen Ligvun. Di bar e Keest aa e Hære[5]. Aa den gammel Kuen gik ebag aa græe. Lav Jesus saa hind, tot han, te de va grovt kjøvt[6] fo hind. Aa han saai te hind: " Græd ikke!" Saa gik han jet Skridt tefram[7] aa tov fat aa e Kant a e Keest. Saa maat di, hva dæ bar e Keest, bliv staaend. Saa saai vo Hæ Jesus te den, dæ laa i e Keest: "Du unge Karl, jeg siger dig: staa op!" Saa bløv e Lig stras løvend. Han sat sæ op i e Keest aa begyndt aa snak.
Saa bløv di Kael, va dæ bar, saa bang, te di snart hai smet e Keest. Di sat ham nee aa e Joe. Aa Jesus tov e Dug[8] a ham aa reest ham op. Sin saai han te hans Moe: "Hæ hæ do ham egen." Saa bløv hun saa glai; men e Ligskae bløv saa bang. Saa kom di old hen mæ e Løjtere aa saa aa ham. Aa di saai: " Æ Dogte ku it sands[9] ham; men Jesus kund gøe ham løvend!" - Dæefo æ Jesus vo Hæ sjel! - Aa di sang ham en Salm; aa e Stjerner di skeend.

(Luk. 7, 11 - 17)

1. *lav* = lag, dvs. da.
2. *en By, hva dæ hjet* osv. se tekst 1 note 4.
3. *Ligskae* = ligskare, dvs. begravelsesfølge.
4. *Løjtere* = lygter, formen løjter i ental er almindelig i sønderjysk og sydligt vestjysk.
5. *Hære* = hærder, dvs. skuldre, ordet kun registreret fra Sundeved, Angel og Sydslesvig.
6. *grovt kjævt* = meget kedt, dvs. meget trist.
7. *tefram* = tilfrem, dvs. fremad.
8. *e Dug* = dugen, dvs. ligklædet.
9. *sands* = sanse, dvs. bringe i orden, her = kurere.

3

Vo Hæ Jesus holle saa møiel[1] a di smaa Bøen. De vist e Folk nok. Jen Dav hai han sat sæ nee, fo han va træt. Stras kam e Kunne mæ dæ Bøen aa vild ha, te han sku læe dem aa bei køint; fo saa blive di goi Bøen aa kømme[2] en Gang op i e Himmel. Men Jesus Disiple tot[3], te de va fo galt, saa'n aa plav han[4], nær han va træt. Di vild jav e Kunne væk mæ e Bøen.
Lav[5] Jesus saa de, saa bløv han kjøv[6] aa saai: "I ve jo nok, te æ holle saa møiel a dem! Hvofo jave i dem saa væk fra mæ? La di smaa Bøen kom hen te mæ? Di ka bædst læe, hvoint[7] di ska bliv goi hæe aa kom op i e Himmel te mæ sin. De æ eisen[8] nok aa bædst for old Folk, te di gø saaint som e Bøen[9] hæe!" Aa saa tov han e Bøen aa e Skøe aa va glai mæ dem; aa saa bløv di saa glai ve Jesus aa forglemt ham alle sint.

(Mark. 10, 13 - 16)

1. *møiel* = møgel, dvs. meget.
2. *kømme* = kommer.
3. *tot* = tykte, dvs. syntes.
4. *han;* fejl for: ham.
5. *Lav* = lag, dvs. da.
6. *bløv han kjøv* = blev han ked af det.
7. *hvoint* = hvordan.
8. *eisen* = ellers.
9. *hæe* = her, dvs. her på jorden.
10. *aa* = og, dvs. også.

4

Lav Jesus va lild aa boi hæe aa e Joe mæ sin Moe Maria i Nazareth, da va han rigte goi aa grovt klog[1], fo han vidst saa møiel[2] om vo Hæ. Aa de va da helle it saa sært, fo han va jo vo Hæ sjel. Aa old Folk ku li ham saa godt. - Hans Forælle gik oltins næt[3] te Kjerk. Aa te Paask gik di te Jerusalem, fo dæe va en grovt stoe aa køn Kjerk. Den koldt[4] di e Tempel. De va lavnt dæehen, aa di maat gaa manne Dav, fo aa kom dæehen. Di gik i stoe Flok sammel.
Føst lav[5] Jesus va bløven 12 Aar gammel, fæk han Folov te aa gaa mæ dem

te Jerusalem. Dæe passe han sæ sjel i di 8 Dav, di va dæ. Saa skuld di reis hjem egen. Hans Forælle tænt, te han sku nok sjel gaa mæ dæ Nabor i e Flok, nær e Tid va om. Dæefo gik di urren vie hjemad. Men da di naai di anner, da va Jesus it emel dem. Saa bløv di bang, te han sku væ kommen nove te, aa saa gik de tebage te Jerusalem aa ledt ætte ham.
Føst om 3[6)] Dav fandt di ham. Di tænt, te[7)] di hai alle funden ham, aa saa vild di bei Gud om aa hjelp dem. Da di saa kam op te e Tempel, saa sad han dæe emel old e Præest aa snakke mæ dem om, hvoint[8)] vi ska bæ vos ad aa kom op i e Himmel. Aa old tesammels saa fovundre[9)] di dem øve, te han va saa klog aa ku svae saa køint.
Men lav hans Forælle saa ham, saa bløv di red[10)], aa hans Moe saai: "Søn, hvofo reist do da it stras mæ? Vi hæ ledt saa galt[11)] ætte dæ, aa vi va saa bang?" Men Jesus saai: "Hvofo kom i it stras hæ op te e Tempel? I ku jo nok vee, te æ helst vild væe i Guds Hus aa snak om aa bliv salig!" De hai di jo it tænt aa. - Aa saa gik Jesus mæ dem te Nazareth. Aa han bløv sin møiel stø[12)] aa kloge. Aa han lyste oltiens sin Forælle; men helst vild han da læe nove om aa bliv salig, - fo de æ de Vigtest!

(Luk. 2, 39 - 52)

1. *grovt klog* = meget klog.
2. *møiel* = møgel, dvs. meget.
3. *gik .. næt te kjerk* = gik pænt og ordentligt i kirke.
4. *koldt* = kaldte.
5. *lav* = lag, dvs. da.
6. *om 3 Dav*, meningen må være om 3. (tredje) dag, dvs. på den tredje dag.
7. *te* = at.
8. *hvoint* = hvordan.
9. *fovundre* = forundrede.
10. *red* = ræd, dvs. bange.
11. *Vi hæ ledt saa galt ætte dæ* = vi har ledt meget efter dig.
12. *stø* = større.

Lærer Johs. Iversen i Iller

Johannes Friedrich Iversen blev født i 1856 i Tøstrup i Gelting Sogn i Angel, hvor hans far var urmager. Han var en opvakt dreng og blev sendt på brødremenighedens kostskole i Christiansfeld. Her må beslutningen om at blive lærer sikkert være modnet i ham. Efter endt skolegang blev han allerede som 16 årig vikar i Lintrup i 1872, og senere arbejdede han som præparandlærer i Fole. I 1875 kom han på Tønder seminariums danske afdeling, idet seminariet fra 1864-1884 var opdelt i en dansk- og tysksproget afdeling. Johs. Iversen var en typisk repræsentant for de knap 300 lærere, der blev uddannet på den danske afdeling af Tønder Seminarium. Ingen af dem var sønner af embedsmænd eller akademikere. Det var gårdmandssønner, lærer- og håndværksbørn, som her fik en uddannelse til at virke i folkeskolen i Nordslesvig. Selvom Iversen opvoksede i det overvejende tysktalende Angel og fik sin skolegang på den tysksprogede skole i Christiansfeld, beherskede han både rigsdansk, sønderjysk og tysk - og sikkert også plattysk, som i hans barndom var det dominerende sprog i Angel. I 1878 fik han sin lærereksamen, og arbejde de to år som nyuddannet lærer i Draved nær Tønder. 1 1880 søgte han til Iller og var her lærer i 27 år, indtil myndighederne afskedigede ham i 1907. Efter sin afskedigelse flyttede Johs. Iversen tilbage til sin barndomsegn i Angel, købte et husmandssted nær Gelting og ernærede sig her som husmand og organist ved Gelting Kirke . Han døde i 1939.
Om Johs. Iversens virke i skolen i Iller, ved vi kun lidt. Han tog aktiv del i sognets folkelige arbejde og var således dirigent for sangforeningen "Harmonien" i Broager. Som tjenestemand måtte Iversen afholde sig fra nationalpolitiske manifestationer, og hans religionsundervisning på dansk dialekt=sønderjysk var tilladt af de tyske myndigheder. Derimod var det næppe velset, at nordslesvigske lærere udgav undervisningsbøger på dansk. Det er antageligt derfor, at det lille hefte blev udgivet under dæknavnet Maria Andersen.

Folkeskolen i Nordslesvig i tiden under tysk styre

Da Iversen arbejdede som ung vikar i Lintrup, foregik skoleundervisningen i Nordslesvig helt overvejende på dansk, selvom Sønderjylland var blevet en del af kongeriget Preussen. I 1878, det år han blev færdiguddannet på Tønder Seminarium, blev skoleundervisningen halvt tysk. Og i 1888, da han arbejdede i Iller, blev skolen helt tysk med undtagelse af religionstimerne. Johannes

Iversen havde således på nærmeste hold oplevet skolens gradvise fortyskning og kravene om lærernes ubetingede loyalitet over for myndighederne.
I overgangsperioden 1864-1866 sad de nordslesvigske lærere uantastede i deres embeder. Men efter hertugdømmernes indlemmelse i kongeriget Preussen i 1867 kom der en forordning om embedsmænds edsaflæggelse. For mange dansksindede lærere var kravet om aflæggelse af troskabsed til kong Wilhelm en stor psykisk belastning, og knap 100 lærere valgte at sige nej. Dette medførte øjeblikkelig afskedigelse. En del steder så den dansksindede befolkning i øvrigt med mistillid på de lærere, der valgte at aflægge ed og at blive i deres stillinger. Men ved deres forbliven var de med til at sinke folkeskolens fortyskning gennem mange år. Hvis der havde været tyskkyndige og fortyskningsivrige lærere i tilstrækkelig mængde i 1867, havde myndighederne gjort folkeskolen tysksproget langt hurtigere end det blev tilfældet.
I slutningen af 1890-erne var de to timers religionsundervisning på dansk også i fare. Lærerne fik et særligt tillæg, hvis de påtog sig at undervise i religion på tysk, og svagere sjæle kunne derfor godt fristes til at agitere for at skifte fra dansk til tysk religionsundervisning.
Dette var en - for danskheden - yderst betænkelig udvikling. De unge, der var fremmede over for dansk bibelhistorie, danske salmer og dansk litteratur, ville næppe i længden kunne fastholde nogen forbindelse til danskhed. Den nationalpolitiske kamp var i høj grad også et spørgsmål om skoleundervisning. Iversens udgivelse af det lille fordringsløse hefte på sønderjysk skete således på et tidspunkt, hvor udviklingen gik mod en større grad af fortyskning.
Under ledelse af overpræsident von Köller var der indledt en stærk og hård fortyskningskurs, og initiativer som Johs. Iversens har ikke været velsete fra en edssvoren embedsmand. Hvorvidt det er denne udgivelse, der var den direkte anledning til hans afskedigelse, ved vi dog ikke.

Andre bibelhistoriske fortællinger

De 8 små fortællinger, der er bevaret fra lærer Iversens hånd, vidner om en levende undervisning båret af stor glæde ved og evne til mundtlig fortælling. De viser også, at Iversen var en god pædagog, der formåede at tage udgangspunkt i barnets forestillingsverden. Disse fortællinger går ind i en dansk tradition for god folkelig bibelhistorie, der også omfatter Morten Pontoppidan: Bibelske Historier fortalt for børn (1909-11) og Jeppe Aakjær: Af Gammel Johannes hans Bivelskistaarri (1911). I indhold og fortællestil minder Iversens

fortællinger om Pontoppidan, og i formen om Aakjær.
Iversens udgivelse er imidlertid ældre end både Aakjærs og Pontoppidans, og han synes ikke at have arbejdet ud fra et forbillede. Der kendes en række eksempler fra midten af 1800-årene på prædikener, hvor præster anvender sønderjysk. Selvom Iversens bibelhistoriske fortællinger synes at være de eneste trykte eksempler på en undervisning på denne art, har der sandsynligvis været mange andre nordslesvigske lærere, som i lighed med ham har valgt at bruge ord, udtryk og billeder fra børnenes nære forestillingsverden i religionstimerne. Selvom udgivelsen af fortællingerne er enestående, har undervisningsformen næppe været det.
En slags programerklæring for sit virke giver Iversen selv med titlen på det trykte hefte: "Hvo som ikke anammer Guds Rige som et lidet barn, han skal ingenlunde komme ind i det". (Markus kap. 10,15). På et håndskrevet manuskript til den trykte udgivelse, der lå i hans søns dødsbo, har Johs. Iversen tillige anført citat af den norske digter Bjørnstjerne Bjørnson: "Det burde være påbudt, at bondebarnet skulle begynde med sit eget mål, da ville den første undervisning i moral gå tre gange så hurtigt. Men lærerne kunne ikke dialekterne, og så tager de det lærde mål. At bruge dette er noget snyderi". Dette citat er ikke medtaget i den trykte udgave, antagelig fordi Iversen ikke har ønsket at provokere myndighederne, og derfor har han også skjult sig bag et dæknavn.

Om Iversens brug af sønderjysk

Som det er fremgået af redegørelsen ovenfor, var der kun ganske få timer afsat til undervisning på dansk i perioden efter 1888, og denne undervisning var knyttet til religionstimerne. Når Iversen har valgt selv at fremstille et undervisningsmateriale, hænger det sikkert sammen med, at der næppe forelå ret meget tilgængeligt dansk undervisningsmateriale på dette tidspunkt.
I denne situation bestemte han sig - ud fra en pædagogisk synsvinkel - for det første at udvælge nogle "gode historier", hvis indhold og mening var forståelig for børnene uden alt for mange forklaringer. Dernæst var det vigtigt at omsætte historierne til et miljø, som børnene var fortrolige med, og til det formål var dialekten det middel, som gjorde, at børnene kunne få fornemmelsen af, at handlingen i historierne ligeså godt kunne have tildraget sig i deres hjemlige velkendte omgivelser.
Historierne fortælles i mundret dialekt, både når det gælder ordforråd og sætningskonstruktioner. Kun i et enkelt tilfælde afviger Iversen fra dialekten.

Det sker i gengivelsen af en replik fra Vorherre i teksten fra det nye testamente (tekst 2, fortællingen om enkens søn): "Græd ikke!".. "Du unge Karl, jeg siger dig staa op!" I alle andre tilfælde, taler Vorherre dialekt. Også standspersoner som Faraos datter udtaler sig på dialekt.
For at kunne gengive dialekten har det været nødvendigt at anvende en "retskrivning", som kan afspejle den dialektale udtale. Jeg skal ikke gå i detaljer om denne retskrivning, kun sige, at de skrivemåder, der er valgt, er gennemført ret konsekvent, således at de samme ord skrives på samme måde, hver gang de forekommer (det lyder som en selvfølgelighed, men er det ikke, når det gælder dialektretskrivning). Der skrives *aa* = *å*, længde på selvlyd angives ved tilføjelse af et *e: vaer* (vare), *vee* (vide), *kael* (karl). Der skrives *hj* og *hv* i ord som *hjolpen* (hjulpen), *hva* (hvad), selv om udtalen er *jolpen* og *va*, men det har Iversen nok gjort, for at ordene lettere kunne genkendes af de læsende. En enkelt gang følges denne regel ikke, i NT 1 står der *vett* (hvidt). Om skrivemåderne kan man sige, at de i almindelighed vil være lette at gennemskue for folk med bare lidt kendskab til sønderjysk dialekt.
Tekstudvalget består af 4 tekster fra det gamle testamente (GT) og 4 fra det nye (NT). Genfortællingerne følger nøje originalerne, men er forkortede. Kun det vigtigste tages med.
Selv om historierne og det, der omtales i dem, normalt ikke kræver særlige forklaringer, kan det naturligvis ikke undgås, at det nu og da har været nødvendigt med forklarende indskud i fortællingens løb. Således i GT 3, hvor det om Ægypten forklares: "Ægypten æ grov lavnt væk, aa de æ varmt dæ - aasse om Vintren. Dæe æ saaen galt stoe Bæk (således omtales Nilen), aa den æ dæ manne Parre aa Firreben aa Krokodælle i". I NT 1 (om diciplenes frygt under stormen på søen) bruger Iversen ikke betegnelsen disciple, men siger: "Dem, hva dæ gik i Skol ve vo Hæ Jesus". I NT 2 (historien om enkens søn, der bæres på en båre på vej til begravelsen) hedder det: "Dæ va ingen Laag aa e Keest, aa di hai ingen Ligvun. Di bar e Keest aa e Hære" (hærderne, dvs. skuldrene). I samme tekst gengives bibelteksten, der lyder: "Der er en stor Profet oprejst blandt os, og Gud har besøgt sit folk", som: "Æ Dogte ku it sands ham, men Jesus kun gøe ham løvend" Og Iversen tilføjer: "Dæefo æ Jesus vo Hæ sjel".
Hvordan er så fremgangsmåden, når bibelteksterne skal omsættes til dialekt? Det vil vi se på gennem en række eksempler:
Abraham og Lot omtales i GT 1 i indledningen som *to Bynne*, deres hyrder som *Kael te aa vaer em* (dem, dvs. fårene). Der nævnes ingen bibelske

stednavne som Betel, Kanaan, Jordan eller beboernavne. Da Lot får tilbudt at udvælge sig de stykker land, han vil have, siger Abraham: "No ka do tei (tage) føst, hva fo en Lyk Græis, do vil ha". Og Lot siger: "Æ vil ha olt de goi Græis dæe nen (nede) i e Mai" (maden, dvs. et lavtliggende engstykke). Altsammen noget børnene umiddelbart kan forstå. I GT 3, hvor der fortælles om Moses' moders frygt for, at Faraos opsynsmænd skal finde Moses og drukne ham, hedder det: "Hun bløv bang fo, te e Sjendarm han sku kom aa smie e Dreng ue i e Nilstrøm" - en gendarm, ja det var velkendt for børnene på det tidspunkt, hvor Iversen var lærer i Iller. I GT 4 omtales det alter, som Abraham byggede til Isaks ofring således: "saa bygged Abraham en Skosten aa laai Træ aa'n" (på den) - en skorsten er betegnelsen for det åbne ildsted i køkkenet, hvor man lavede sin mad, det var bygget i direkte forbindelse med skorstenen. Flere eksempler på lignende omformninger kan findes i de øvrige tekster.
Men ud over at fortælle historierne og gøre dem forståelige, ligger det naturligvis også læreren på sinde gennem disse historier at indprente sine elever gode, moralske leveregler. I alle teksterne findes der eksempler på dette. I GT 1 pointeres det, at man ikke bør opføre sig som Lot: "Det va it næt a Lot, te han tov de bæest Græis, fo de va oltsammen Abrahams! Hven (hvem) de it æ næt, æ slem. De æ it væe (værd) aa væ slem, fo saa blive vi narre sjel. I GT 2, der handler om, at Kain slog sin broder Abel ihjel, fremhæves det: "De maa vi it gøe fo vo Hæ, eisen kømme han ætte vos aa straffe vos. I GT 4, hvor der fortælles om Guds krav til Abraham om at ofre sin søn til ham, siges der: "Men det va slet it saaint (sådan) vo Hæes Alor (alvor). Han vild blot see, om Abraham vild lyste. - Vi ska oldtiens lyste vo Hæ. I historien om, hvordan Jesus stiller stormen på søen (NT 1), kommenteres disciplenes frygt således: "Di haj jo it behov aa væ bang, fo vo Hæ Jesus va aa (og, dvs. også) sjel mæ dem, aa han kan gøe old Ting".
I NT 4 fortælles der om Jesus' forældres ængstelse, da han ikke vender tilbage fra Jerusalem sammen med de andre beboere fra Nazareth. De finder ham i templet, hvor han taler med præsterne om at blive salig. Fortællingen afsluttes således: "Aa saa gik Jesus mæ dem te Nazaareth. Aa han bløv sin møiel (meget) stø aa kloge. Aa han lyste oltiens sin Forælle; men helst vil han da læe nove om aa bliv salig - **fo de æ de Vigtigst!"** (af Iversen selv ekstra fremhævet).
Gennem de eksempler, som jeg ovenfor har gennemgået, får man et godt indtryk af stilen i fortællingerne.

Skal vi herefter se nærmere på sproget og bestemme, hvor den sønderjyske dialekt, der er anvendt i teksterne, hører hjemme, er der nogle få former, som kan hjælpe os med at præcisere, hvor i Sønderjylland vi befinder os. Det gælder følgende former:

1. Ordet *var* udtales *va*, en form der har hjemme i den østlige del af Sønderjylland + Als. Ellers er formen *vå* fremherskende i den øvrige del.
2. Ordet *gang* udtales *gang*, en form der hører hjemme i den østlige del af Sønderjylland. I vest udtales ordet *gång*. Grænsen mellem de to udtaler går midt ned igennem landsdelen, så den deles i to næsten lige store halvdele.
3. Nutidsformen af *komme* hedder *kømmer*, denne form finder vi kun syd for en linje, der sådan omtrent går fra Åbenrå til Tønder.
4. Ordet *fra* udtales *fraa*, en udtale, der i det sønderjyske område kun kendes fra Sundeved, Broagerland og Als.

Hermed skulle det være fastlået, at sproget i det væsentlige svarer til dialekten i det sydøstlige hjørne af Sønderjylland, der bl.a. omfatter Sundeved og Broagerland. Vi kan udelukke Als, for der anføres aldrig former med tvelyd/diftong i ord, der indeholder langt *e, ø, o*. Ordet *se* skrives *see*, ikke *sie, sø* skrives *sø*, ikke *sye*, og *skole* skrives *Skol*, ikke *Skuel*.

Der forekommer dog enkelte eksempler på former, der ikke hører til i Sundevedområdet. Det gælder formen *Græis* (græs); denne udtale er almindelig i størstedelen af Sønderjylland undtagen i en vestlig kyststribe samt i Sundevedområdet og på Als, her hedder det *gres*. Vi skal også huske på, at Iversen var født i Angel, hvor dialekten på visse punkter afviger fra Sundevedsproget, og det ville være næsten mærkeligt, om der ikke skulle kunne indsnige sig et par angelske former i teksterne. Det er da også sket, således skrives der *stov* for stod, ikke *stoj*, som det hedder i det område, vi befinder os i. Ligeledes skriver han *slon* (slået), ikke *sloven*, som der burde have stået. Endelig har intetkønsformen af ordet lang en form, som kun kendes fra Als, idet der skrives *lavnt*, ikke *lont*, som man skulle forvente. I Angelsproget synes ordet langt at have haft flere forskellige udtaler: *loant, lojnt* og *lont*, så der er måske ikke så meget at sige til, at Iversen har været usikker m.h.t. dette ords udtale. Men disse få afvigelser spiller jo ingen rolle for helhedsindtrykket.

Desuden kan der nævnes eksempler på ord, som kun anvendes i det sydøstlige område ifølge de oplysninger, der foreligger. Det gælder følgende ord:

moie betyder løjerlig, mærkelig, *den moie Kasten* (GT 3). I denne betydning synes ordet kun at være kendt i Sundevedområdet.

møiel, (møgel) = meget; *men e Søe* (bølgerne) *va møiel stø* (større) (NT 1).

endain (enddaend) = endda, alligevel, sandelig; *men han bløv endain ve aa braal* (brøle, dvs. græde) (GT3).
nen (nede); *de goi Græis dæe nen i e mai* (maden dvs. engen) (GT1).

Afslutning

Også i nutiden er dialekterne trængte - omend af helt andre grunde end for 100 år siden. Vi håber med denne beretning om lærer Iversen fra Iller at tilskynde til brug af sønderjysk både i dagligdagen og når der skal fortælles gode historier.

Litteratur og noter:

De bibelhistoriske fortællinger er gengivet efter heftet "Hvo som ikke anammer Guds Rige..." fortalt af Maria Andersen, udg. uden trykår, tryksted ca år 1900. I 1984 genudgav skoleleder Karl Andresen, Harreslev de otte fortællinger ud fra det nævnte håndskrevne manuskript, som er i hans besiddelse. Det bærer titlen "Die Muttersprache" og rummer også oversættelser af danske salmer til tysk, udført efter at Iversen var blevet organist i Angel.
Hvis der er læsere som har kendskab til Iversens virke som lærer, vil vi gerne høre nærmere herom.
Arkivmateriale fra Institut for dansk Dialektforskning, Københavns Universitet og Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning, Århus Universitet.
Karl Andresen (udg): Die Muttersprache. Padborg 1984.
H.F. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmål. I-IV 1886-1914.
Jens Lampe: Bibelhistorie på sønderjysk. Sdj. Månedsskrift 1959, s. 86-89.
L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920.
L. S. Ravn: Danskuddannede folkeskolelærere: Nordslesvig under preussisk styre. 1966.

Klokkehuset ved Broager Kirke

af Peter A. Petersen

"Æ Klokhus"

I hele Danmark findes der i dag kun 19 tilbage af disse gamle tømrede klokkehuse af træ. Disse er beliggende på Lolland og her i Sønderjylland, men har været almindelige udover hele Danmark. Kirkeklokker og klokkehuse eller klokkestabler har været brugt lige så længe, som vi har bygget kirker. Et klokkefund i havnemudderet ved Hedeby (Slien) bekræftede denne teori. Efterhånden blev klokken eller klokkerne flyttet op i kirketårnene, og de fleste af klokkehusene forsvandt.

Disse klokkehuse, der nu er tilbage, er de eneste rene træbygninger fra middelalderen. Konstruktion, der i det store hele går igen i dem alle, menes at stamme fra endnu ældre tid - fra borgtårne. Denne hypotese understøttes bl.a.

af et relief i Domkirken i Modena.

Dette relief forestiller et angreb på en borg, hvis trætårne har samme byggestil, som vores klokkehus. Den kraftige midterstolpe kaldet "Kongen" bar dengang et loft, hvor krigskarlene samt deres våbenarsenal kunne være. I klokkehuset var "kongen's" nytte kun symbolsk. Der har med stor sandsynlighed stået sådan et tårn i Skelde på den såkaldte "Motte", der ligger i haven hos gdr. Hans Peter Clausen. Der har det stået til værn mod sørøvere og vendere.

Tilbage til vores klokkehus her i Broager, det er forøvrigt det største i Danmark. Det har en lidt anden historie, idet vores klokker hurtigt blev anbragt i de to kirketårne efter opførelsen omkring år 1200 - 1300. I 1650 blev det dog klart,

at de ret spinkle tårnspir ikke kunne vedblive at tåle de kraftige rystelser, forårsaget af klokkeringningen. I et udskrift fra Sønderborg Provstearkiv skrives følgende, her oversat til dansk af Hr. og Fru Jacobsen, "Stenbæk": "Ved disse overvejelser er det blevet klart, at det er tilrådeligt at bygge et klokkehus i Guds navn og til Guds ære og bedste, idet klokken i begge tårne vanskeligt kan bruges, og der kan ikke ringes med dem. Den højbårne Durchlauchtighed (Højhed) Fyrst og Herre Fillipus arving til Norge, Hertug i Slesvig-Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Greve i Oldensborg land, skytshelgen for kirkerne har nådigt indvilliget i, at sådan et bygningsværk bliver opført. Da kirken ikke selv har kontanter til at opføre klokketårnet, så har den højt ærede Patron indrømmet, at pengebeløbet må lånes ved andre kirker, hvorefter nybygningen betales af kirkekassen. Fra Sottrup kirke lånes 300 mark, fra Nybøl kirke lånes 500 mark og fra Brarup kirke lånes 100 mark. Endvidere oplyses det, at den samlede udgift er 1675 mark. Endvidere betaler de herrer Asmus Runer Dütteböll og Phillip von Alsfeld penge (renter ?) tilbage, fra de lån de har hos kirken."

At hertugen af Lyksborg i dette udskrift foranlediger, at der opføres et klokketårn samt måden, hvordan den skal financieres på, skyldes, at han alene var den øverste myndighed i alle kirkelige anliggender uden indblanding fra Bispedømmet i Slesvig. Følgende hændelse viser hans enevældige styre: I 1596 blev Pastor Peter Fabricius fra Tønder ansat som præst ved Broager Kirke. I 1598 blev han af Hertug Hans den Yngre udnævnt til provst. Da hertug Philip i 1622 arver en del af sin fars hertugdømme, nemlig Lyksborg, bliver Provst Fabricius udnævnt til Provst over alle kirker i denne del af hertugdømmet - et højt embede, direkte under Hertugen. I 1631 falder han i unåde, som museumsinspektør J. Raben, Sønderborg skriver i en kronik om præster ved Broager Kirke. Hertugen fratager ham først sit Provstekald, og året efter bliver han afskediget for uorden i sit regnskab. Hans efterfølger, som Hertugen udnævner er Degnen til Broager Kirke, og ikke Diakonen Hr. Laurentius Andreæ, som havde virket ved kirken siden 1628. Hertugen udnævner således en degn til præst, måske stod der som så ofte her i livet en kvinde bag, her i skikkelse af kammerjomfruen hos Hertuginden på Lyksborg Slot. Kathrine var hendes navn, og hun var forlovet med Knud Knudsen, som degnen hed. De blev også gift på Lyksborg Slot. Provst P. Fabricius bosatte sig i Snogbæk og døde der den 04.07. 1655. 89 år gammel. Canutus Canutu, som "Knud Degn" kaldte sig, døde derimod i 1634. Kathrine gifter sig derefter med efterfølgeren Petrus Johannis (Glandorfius). Til historien hører også, at Provsten P. Fabri-

cius's kone blev anklaget for Canutus Canuti's død og blev brændt som heks. Hertugen overtager også præstegården "Krammark", og opretter her en herregård blandt andet ved at nedlægge flere bøndergårde.
Kirkens normale indtægter lå omkring 500 mark.
I 1651 var indtægten på 578 mark og udgiften 316 mark, hvilket resulterer i, at man tilbagebetaler til Nybøl kirke ialt 200 mark.
Udgifterne til opførelsen var mange, og der var mange lokale håndværkere der deltog. Den største samlede udgift var på 603 mark, som betales for fældning og forarbejdning af de store egetræstammer. Disse ege er efter al sandsynlighed taget fra de store egeskove, der dengang lå ved Iller og Egernsund. Det har været store træer, man imponeres over den 7 1/2 m høje midterstolpe "Kongen": ca 1/2 m i tværsnit og med en vægt på ca 1 1/2 tons. Tømrermesteren fik 268 mark, der var udgifter til tagspåner til taget. Smedene fik penge for søm, der jo alle var håndlavde dengang, der blev også brugt blysøm. Ved flytningen af klokkerne blev våbenhuset's tag beskadiget. Dette våbenhus, som lå ved den nuværende indgang, blev fjernet i 1855. Der var udgifter til klokkestøberen på 32 mark.

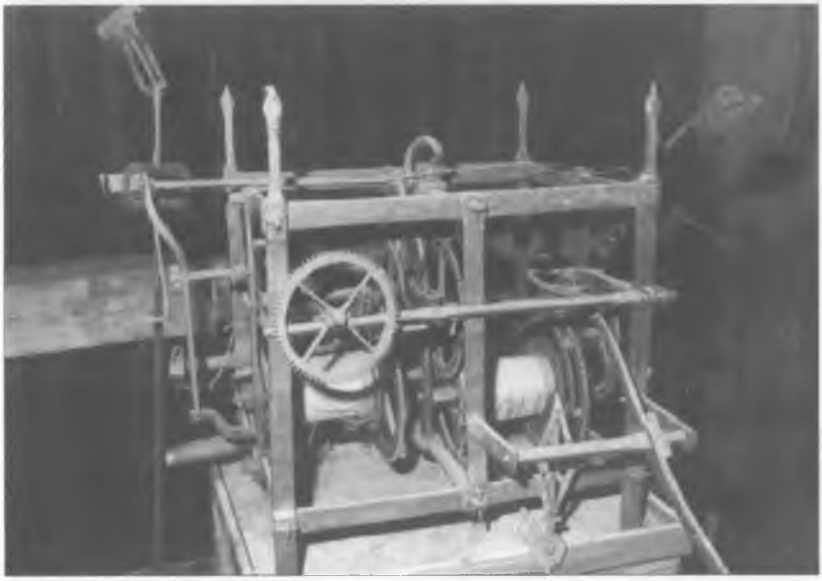

Sejerværket

Kirkeuret (Sejersværket), der var fra 1594 blev flyttet fra tårnet. Urmagerens regning lød på 27 mark. Dette gamle ur har sin egen historie. De første ure på den tid blev lavet af smede - disse ure var solidt bygget - smedene dannede senere deres eget laug "Sejermagernes laug". Uret havde kun 1 viser, der viste timerne (1-12). I den første tid var det uden slagværk, det blev senere indbygget. Uret blev trukket af et stort blylod, og skulle trækkes op dagligt. Dette arbejde tilfaldt degnen, og ifølge kirkeregnskabet fra år 1800 fik degnen årligt udbetalt 1 Rigsdaler 32 Skilling (lybske), for dagligt at stille uret og trække det op. Da det blev installeret i klokkehuset, måtte man grave en brønd for at få længde nok til 1 døgns gang. Denne brønds omrids er, med en ring af mursten på højkant, markeret ved restaureringen i 1976.

Brønden

I 1952 forærer Fru urmager Juhler kirken et nyt ur, da det gamle ur havde været ude af drift i mange år. Det gamle Sejersværk blev solgt til en samler i København. Efter hans død forærede arvingerne uret til Nationalmuseet, der så igen i 1976 tilbageleverede uret til kirken, og her står det nu til minde om et gammelt håndværk, der ikke eksisterer mere. Det nye elektriske ur styrer nu kirkens klokker, når der ringes ved solopgang og solnedgang, dog ikke uden

problemer. Timeslagene på den lille klokke, der hænger ovenover urskiven, er således indstillet, der er igen problemer med "rystelserne".

Klokkehuset blev anbragt som skik var ved kirkens hovedindgang (Broager rist) ud mod øst til den nuværende Kirkegade, her lå dengang indgangen. Denne blev flyttet i 1858-59 hen til hjørnet, hvor den ligger i dag. Fra den tid stammer de støbte jernlåger og granit trappestenene med dertil hørende gelænder og stolper af granit. I 1976 foretog man en mindre arkæologisk undersøgelse i forbindelse med restaureringen bl.a. ved udgravningen af en lille kælder. Klokkehuset er bygget på ca 30 cm fyld, hovedsageligt murstensskrot, man fandt endvidere spredte skeletdele og grave, heriblandt en delvis ødelagt romansk teglstensgrav med et barneskelet, jordsat i så ringe dybde, at den sandsynligvis har fremtrådt som en tuegrav.

Klokkehusets grundplan måler ca 7 x 7 m. De indadskrånende sider er ca 7,50 m høje, de hviler på fodremme af egetømmer 35 x 35 cm i tværsnit. Rummet blev inddelt i 3 stokværk med gulv i 1. og 2. stokværk. Disse gulve er nu fjernet, så det indre i dag fremtræder som èt imponerende rum, der viser tømrersvendenes flotte håndværk med skråbånd, løsholter, stikbjælker, bindebjælker og dertil hørende udstemninger. Der blev i 1650 ikke indlagt skråbånd, men omkring 1750 bliver det nødvendigt at forstærke med krydsbånd af kraftigt egetømmer (blev fjernet i 1976). Samlingen af fodremmene (syld) og vægstolpen i hvert hjørne er ret så geniale, de låser de tre ender sammen.

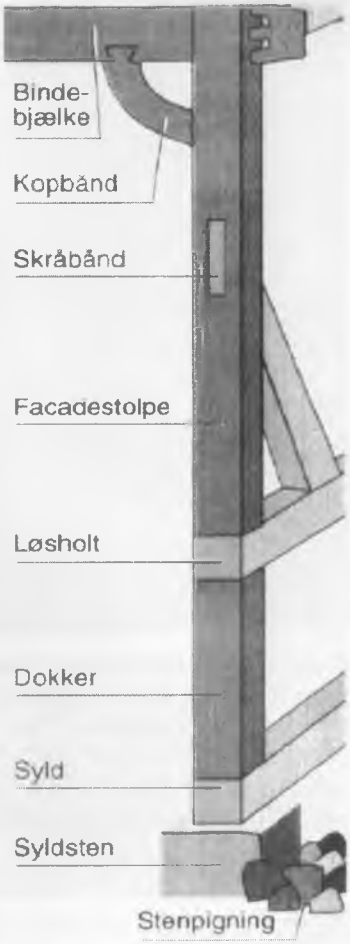

Fig. 1: Tegning af bindingsværks opbygning

Et kig op i tårnet

Kongestolpen i midten hvilede på en stor sten og fortsætter i husets hele højde, knap 16 m (dog ikke i et stykke). Øverst oppe blev vindfløjen anbragt i form af en udstanset kobberhane. Den samlede højde er nu 18,5 m. Siderne, der var opbygget af løsholterne, samlet ved stolperne, og anbragt symmetrisk, har oprindeligt haft beklædningen af brædder indfældet mellem løsholterne, så man kunne se tømmerkonstruktionen udefra, noget som man idag ser ved de gamle bindingsværkshuse. I øverste stokværk, der hvor klokkerne hang, var der anbragt lemme, de er bibeholdt idag, hvorimod vægbeklædningen idag er én på to. Denne form for vægbeklædning havde man anvendt allerede ved en tidligere restaurering.
Døren sad oprindelig i vestsidens underste stokværk, hvor den midterste højstolpe mellem fodrem og næstnederste løsholt har en anslagsfals.
Taget, som var ottekantet, blev dækket med spån og med udhæng. Dette tag blev ligeledes fornyet i året 1977, og menighedsrådet bestemte, at det igen skulle tækkes med spån. Taget, der lå der, var fra 1834. Tømrermester Iver Østergård lærte teknikken ved at rejse til Bornholm, hvor dette håndværk med spån endnu levede.

Der blev i 1650 anbragt to klokker i Klokkehuset. Den største blev i året 1762 omstøbt i Rendsborg, hvilket kirkens øverste, Hertugen af Lyksborg, Friedrich bekostede. Den vejede 251 Lpd 13 Pd (ca 2 tons, den gamle har vel haft samme vægt). Den blev forsynet med Hertugens våbenskjold og megen indskription.

"Kongen"

Da tagrytteren på kirkeskibet, hvori der hang en lille klokke, bliver nedtaget i 1793, hænger man klokken op i Klokkehuset. Om brugen af disse klokker skrives der i "Inventarierne for Broager Kirke, Præste- og Degnekald": "Disse Klokker bruges til Gudstjenestelige Forsamlinger og tilkendegiver sædvanligt også Sognebørnenes Dødsfald og Begravelser ved Ringning med éen af dem eller dem alle. For afdøde, i en Alder af under 8-10 år, bruges kun den mindste, for ældre som endnu ikke ere confirmerede, med den næststørste, og for allerede confirmerede Personer med alle tre Klokker. Der betales Intet til Kirken for deres Brug. Degnen må besørge disse Klokkers Tappe smurte, også anskaffe og holde i brugbar Stand, de til Ringningen fornødne Reb, for hvilket der årligt på Kirkeregnskabs-Dagen udbetales ham af Kirkens Midler 1 Rdlr 32 Sk lybske"

I 1904 beslutter man, at klokkerne skal tilbage til tårnet. Tårnene er nu blevet yderligere styrket med granitskalmuren mod vest og murstensmuren mod syd. Klokkehuset har udtjent sin mission, og dets fremtid er uvis. I 1912 enedes man i menighedsrådet om, at bevare det, og man istandsatte det for 3744 mark. I den østre halvdel blev der indrettet et grav kapel, man udstyrede det med hvidmalede paneler samt vinduer. Til Sejersværket, mellem 1. og 2. stokværk, blev der indrettet et kammer. Resten af gulvpladsen blev brugt til materialerum. Ved kirkens restaurering i 1924-27 blev Thorvaldsens gipsstatue, der havde

stået foran alteret flyttet ud i kapellet. I 1976 kom den tilbage til kirken, hvor den står i nichen ud til koret.
Ved den sidste restaurering i 1970'erne, blev klokkehuset indrettet til kapel. Tilsynet blev ledet af Nationalmuseet, og arbejdet blev udført af vores hjemlige håndværkere.
Klokkehuset fremstår nu som et flot monument fra fortiden med deres imponerende kunnen og skabt af egnens egne materialer, udført af lokale håndværkere både dengang og nu. Vi kan og bør være stolte af dette bygningsværk og tage vare på det fremover.

Henvisninger: "Tre tømrede Klokkehuse" af Holger Schmidt
"Tømrede Klokkehuse" af Elna Møller
Landsarkivet i Aabenraa: "Sønderborg Provstearkiv"

"En sten i muren, der hegner Danmarks gaard"

Poul Korse

Forfatteren af denne artikel på sin 4 års fødselsdag - nogenlunde på det tidspunkt han begyndte i børnehaven.

Da den danske børnehave i Broager blev oprettet under besættelsen i 1941, var det bl.a. som modtræk mod tyskernes forsøg på at skaffe forøget tilgang til den tyske børnehave og skole i Vestergade.

Trods de alvorlige tider var søndag den 10. august 1941 én festdag i Broager. Om eftermiddagen blev den danske folkebørnehave indviet. Det var ikke den første børnehave i Broager. Der lå allerede en i Vestergade, men den var tysk. Det var da også de nationale spændinger i sognet, der var den egentlige årsag til, at en ny dansk børnehave blev en realitet.

Megen snak og diskuteren var gået forud, men den 12. marts 1941 blev der kaldt til handling. Broagerlands danske Samfund inviterede til møde på Forsamlingsgården med det formål at få stiftet en "Broager Folkebørnehaveforening", hvis opgave igen skulle være at oprette en dansk børnehave. Samfundets formand lærer Carl Jensen orienterede de fremmødte 66 interesserede om det arbejde, der var gået forud. Pastor Harald Rohleder, der havde erfaring på området som formand for den allerede i 1938 oprettede danske børnehave i Egernsund gav gode råd og praktisk vejledning. Efter flere indlæg gik man over til valg til bestyrelsen, der fik følgende sammensætning: Lærer Lars Jørgensen - formand, sparekassekasserer Aksel Hofgaard-Møller

- kasserer, fru skovfoged Ruth Trier-Mørk, arbejder Harald Petersen, vejmand Jørgen Jessen, købmand S.M. Damgaard og Dr. Hans Dirksen.
Med henblik på at få oprettet et fadderskab til støtte for en dansk børnehave, udarbejdede den nyvalgte formand en redegørelse, hvor han bl.a. skrev: *Broager By har med sine c. 1200 indbyggere en forholdsvis talrig arbejderstand, der væsentligt er knyttet til Teglværksindustrien, hvilket for de flestes vedkommende betyder Sæsonarbejde og trange økonomiske Kaar. Tyskerne har i stedse stigende Grad udnyttet dette forhold ved med Løfte om Gaver og Hjælp af forskellig Art at lokke Forældrene til at melde deres Børn i den tyske Privatskole. De allerfleste har, selv om de trænger til Hjælp kunnet modstaa Fristelsen, men alligevel er Udviklingen på dette Omraade saa alvorlig nationalt set, at der nødvendigvis maa foretages en yderligere Indsats end den, som den almindelige Lovgivning sædvanligvis yder, og hvorfor vi maa appellere til danske Kredse andet Steds om Støtte. Den tyske Privatskole har i et Par Aar haft Børnehave, og der er især efter den 9.April, da mange herfra har beskæftigelse hos den tyske Værnemagt, sket en voldsom Agitation for at hverve Børn til denne Børnehave. Det er oftest de fattigste og børnerigeste Familier, der bliver lagt an på. Foreningen Dansk Samfund, der omfatter alle Danske uden Hensyn til partipolitiske eller andre Skillelinier, har derfor fundet det tvingende nødvendigt at søge oprettet en dansk Børnehave i Broager.*
I sin redegørelse kan lærer Jørgensen desuden notere, at børnehaveforeningen *har c. 150 Medlemmer til et samlet Aarsbidrag paa omkring 400 kr. og Tegningen af Medlemmer fortsættes.*
Afgørende er også, at foreningen har fundet brugbare lokaler for den nye børnehave. Kort tid forinden har Flensborg Avis kunnet fortælle: *"Pensioneret Lærer Reinhold Hansen har købt "Bryggergården" i Brunsnæs med Inventar og Beslag. Der hører 70 Tønder god Jord til Ejendommen. Overtagelsen finder Sted til 15.Marts."* Reinhold Hansens hus med tilhørende store have (-eller park, som den også kaldes) i Sct. Pauli, står derfor til udlejning, hvorfor lærer Jørgensen kan skrive: *Dernæst har vi opnaaet Tilbud om Leje af en til Formaalet særdeles velegnet Villaejendom..*
Nu skulle bestyrelsen så ud at finde fadderskab og andre gode kræfter, der ville støtte børnehaveprojektet økonomisk. At det ikke var helt nemt fremgår af det første bestyrelsesmøde (20. Marts), hvor formanden med beklagelse må konstatere, *at Odense havde ment ikke i Øjeblikket at kunne paatage sig denne Opgave.*

Samme dag har Overinspektøren for Børneforsorgen i Danmark på sit kontor i Rosenvængets Allé i København skrevet brev til børnehavebestyrelsen i Broager og hermed træder en af hovedpersonerne i arbejdet med at oprette børnehaven ind på scenen. Overinspektør var på det tidspunkt Oluf J. Skjerbæk (1885-1979) og af børnehavens arkivalier fremgår det, at han omfattede projektet med en aldrig svigtende interesse og ildhu. Han gik meget op i de sønderjyske forhold og i 1919 blev han som ung cand.jur. fuldmægtig i det midlertidige ministerium for sønderjydske anliggender. I 1933 blev han overinspektør for Børneforsorgen og i årene 1936-43 var han desuden konservativt medlem af folketinget. I Dansk Biografisk Leksikon (bind 13, 1983) får han bl.a. flg. karakteristik: *Med sin omfattende sagkundskab og varme menneskelige indstilling har han ydet en meget værdifuld indsats som leder af børneforsorgen.* Han havde også til stadighed forholdene i Sønderjylland for øje. Efter sin pensionering i 1955 var han således i en længere årrække helt frem til 1976 formand for komiteen for støtte til danske børnehaver i Sønderjylland.
I sit brev af 20. marts 1941 skriver Skjerbæk bl.a., at han vil prøve at skabe interesse for et fadderskab på Frederiksberg. For at få sagen fremmet udbeder han sig ligeledes en plan over Reinhold Hansens hus: *Det behøver ikke at være en Plan udarbejdet af en Arkitekt, men de Maal, der anføres, maa naturligvis være rigtige. Der ønskes ogsaa Oplysning om Loftshøjden, og det maa fremgaa af Planen, hvorledes Værelserne vender i Forhold til Verdenshjørnerne.* I brevet følger desuden et navngivet forslag med på en mulig leder af børnehaven.
Nu udvikler sagen sig ganske hurtigt. Skjerbæk kommer selv til Broager, hvor han finder Reihold Hansens hus velegnet til formålet. Desuden er han særdeles aktiv for at skaffe penge til projektet, hvilket medfører tilskud på 700 kr. fra Dansk Arbejdsgiverforening, Lærerstandens Grænsehjælp yder 400 kr. til køb af "Materiel til Undervisningsbrug", Sønderjysk Hjælpefond bidrager med 1.000 kr., Komiteen for Støtte til Danske Børnehaver i Sønderjylland giver 1.200 kr. "Til Oprettelse af hele eller delvise Fripladser for ubemidlede sønderjyske Børn, som besøger Børnehaven", samme forening giver samtidig et alment tilskud på indtil 1.875 kr. Dette beløb udbetales senere til --- *nedennævnte Leverandører til Børnehaven det udfor hver anførte Beløb, nemlig:*

1)	Snedkermester P. Hansen,	kr.	918,60
2)	Snedkermester P. Jørgensen,	kr.	327,50
3)	Malermester Heinrich Warnecke,	kr.	272,20
4)	Købmand Christian Hansen,	kr.	314,83
5)	Bogtrykker Valdemar Ihle,	kr.	32,50
	Ialt	kr.	1.865,63

Til alle disse kontante gaver kom en hilsen fra Danmarks-Samfundets Overstyrelse, der havde vedtaget at bevilge *et Flag til Broager Folkebørnehave, som hermed følger pr. Post.*

Vigtigst var det dog, at Skjerbæks arbejde på at få skabt et fadderskab kronedes med held. Den 21. maj 1941 skriver Frederiksbergs borgmester Vilh. Fischer til Lærer Jørgensen: *Privat kan jeg meddele Dem, at Budgetudvalget i Mandags Aftes vedtog, at Frederiksberg Kommune i 5 Aar skulle yde et Bidrag paa kr. 1630,00 aarligt til en Børnehave i Broager. Sagen skal for paa Kommunalbestyrelsens Møde paa Mandag, og skal der endelig vedtages; men jeg har villet give Dem denne meddelelse straks, for at Arbejdet paa Børnehaven kan blive fremskyndet. - Det er mig personlig en stor Glæde, at Sagen er gaaet i Orden, og jeg haaber at høre fra Dem, at Børnehaven bliver aabnet til belejlig Tid. - Min Opmærksomhed skal til Stadighed være henvendt paa Broager, og jeg beder Dem lade mig vide, hvorledes Sagen nu forløber.*

Vilhelm Fischer (1877-1969) var en anden markant personlighed i arbejdet for Broager Folkebørnehave. Han var uddannet cand.pharm og karrieren førte til stillingen som direktør for firmaet A/S Alfred Benzon. Sideløbende hermed var han i årene 1936-48 borgmester på Frederiksberg. Ved Fischers død skrev tidsskriftet Grænsen bl.a. -- *dansk grænselandsarbejde har dermed mistet en af sine trofaste forkæmpere og støtter.*

7. juni 1941 kom den endelige bekræftelse fra Frederiksberg Kommunalbestyrelse, der meddeler, at tilskuddet vil blive udbetalt kvartalsvis forud, første gang, når der er modtaget meddelelse om, at børnehaven er gået i gang.

I Broager arbejdes der ivrigt videre. På et bestyrelsesmøde den 6. juni 1941 forhandles der med Reinhold Hansen om lejemålet, og man udarbejder en kontrakt, som både ejer og lejer kan godkende. Den årlige husleje fastsættes til 1000 kr. Den 12. juni mødes man igen for at lave udkast til vedtægter for den Børnehaveforening, der skal drive børnehaven.

Allerede søndag den 15.juni 1941 afholdes der igen bestyrelsesmøde. Denne gang i børnehavens lokaler. Her vedtager man vedtægter for såvel Børnehave-

foreningen som Børnehaven. I den forbindelse pointerer Overinspektionen senere, at i foreningens bestyrelse skal et medlem være læge, et medlem lærer og mindst et medlem en kvinde. Forældrene skal være repræsenteret med mindst to medlemmer. Desuden besluttes ud over lederen at ansætte en ung pige til en månedlig løn af kr. 40 samt en rengøringskone. Til rengøring bevilges kr. 300 årligt. Ved samme lejlighed fastsættes indvielsesfesten til søndag den 10.august 1941 kl.15.

På bestyrelsesmødet får man også afklaret spørgsmålet om, hvem der skal være børnehavens leder. Allerede i brev af 29.maj 1941 har overinspektør Skjerbæk udtrykt skuffelse over, at forhandlingerne med den af ham foreslåede fru Kretzschmer er strandet, men samtidig tilføjer han *at Frk. Else Jeppesen, Sønderborg overfor mig er skildret som en solid og god Medarbejder, og hvis der for hendes Vedkommende kan forelægges tilfredsstillende Vidnesbyrd, vil der sikkert ikke blive noget i Vejen for at faa ministeriel Godkendelse af hende som Leder. De ønskede Vidnesbyrd må være fremskaffet, for på mødet beslutter man sig for at ansætte Frk. Else Margrethe Jeppesen, for Tiden Sønderborg, som Leder af Børnehaven fra 01.august 1941 at regne.*

Som planlagt blev børnehaven indviet den 10.august 1941. Flensborg Avis's lokale referent, August Korse, var tilstede og den 14.august kunne avisen bringe en fyldig reportage under overskriften: *"Festlig indvielse af den danske Børnehave - "En sten i Muren, som hegner Danmarks Gaard"*. Her står bl.a. flg.:

"De mange Deltagere beundrede den smukke lyse og lette Tone, som herskede overalt i Møblement og Udstyr. 54 smaa Stole ved smaa Borde gjorde megen Lykke blandt Forældrene og vil sikkert gøre endnu mere Lykke blandt de smaa Gæster, der Mandag Eftermiddag skal tage Herlighederne i Besiddelse. Legetøj stod paa Hylder i Stuerne i saa store Mængder, at det vil fryde Børnene over alle Grænser. I Parken var der opstillet Gynger og Vippe samt en stor Sandkasse, hvor Skovle og Trillebøre kun ventede paa alle de smaa Brugere."

Efter sangen "Du skønne Land" bød børnehavens formand lærer Lars Jørgensen velkommen og så blev der talt af repræsentanter for nogle af de bidragydende interesseorganisationer:

Sparekassedirektør Øllgaard (Kronprinsesse Ingrids Fond) og folketingsmand I.P. Nielsen (Komitéen til Støtte for danske Børnehaver i Sønderjylland). Kommunaldirektør Gerner Andersen fra fadderskabsbyen Frederiksberg bragte en personlig hilsen fra borgmester Fischer, der ikke selv kunne være tilstede, og fortalte, hvorledes det havde været en stor glæde for Frederiksberg Kom-

mune at bidrage til denne sags løsning. Der havde været fuld enighed i kommunalbestyrelsen om, at Broager Folkebørnehave var en sag, der fortjente kraftig og øjeblikkelig støtte, hvorfor man hurtigt var blevet enige om at etablere et fadderskab. *Med ønsket om at Børnehaven maatte bestaa langt ind i Fremtiden og maatte kunne løse de Opgaver, den bliver stillet overfor til Gavn for de kommende Slægter og dermed for Land og Folk, erklærede Direktøren Broager Folkebørnehave for aabnet.*
Derefter gav overinspektør Oluf Skjerbæk udtryk for sin glæde over åbningen af den nye børnehave. Med den var et stort ønske i vide kredse blevet opfyldt. At behovet var stort, viste det store antal børn -54- der fra starten var indmeldt. Overinspektøren udtrykte et hjerteligt til lykke og satte i øvrigt tyk streg under ordet dansk i Folkebørnehavens navn.
Efter frk. Jeppesens tak for den tillid, man havde vist hende ved at betro hende ledelsen af børnehaven, sluttede man åbningshøjtideligheden i børnehavens park med at synge "Til vor lille gerning ud".
Men hermed var det ikke slut. Den hundredtallige skare fortsatte til Forsamlingsgården, hvor kaffebordene stod dækket. Her fortsatte talerne og sangene. I.P. Nielsen udtalte bl.a. *Der er kun eet for Danskheden at gøre i Dag: at spytte i Næverne og tage fat.* Pastor Rohleder bragte en hilsen fra "Store Søster": Børnehaven i Egernsund. Provst Høgsbro, overlærer Damtoft og lærer Reinhold Hansen var på talerstolen, inden overinspektør Skjerbæk til slut udtalte *Det, der sker med Hensyn til danske Børnehaver i Sønderjylland, vil sikkert hurtigt være med til at ændre Synet paa Børnehaverne i det " gamle Land", hvor man ikke kender den Udbredelse af Børnehaver i Almindelighed, som de nu snart kendes ethvert Sted i Sønderjylland.*
Som afslutning på dagens festligheder kunne lærer Jørgensen takke alle, der havde deltaget samt været med til at virkeliggøre Broager danske Folkebørnehave. Forsamlingen sang "der er et yndigt land", hvorefter denne betydningsfulde dag i Broagers historie var slut.
Dagen efter, mandag den 11.august 1941, tog de egentlige brugere - børnene - børnehaven i brug. Ind i den store forstue, hvor frk. Jeppesen og hendes medarbejder hjalp de små af med overtøjet, som blev hængt op på knagerne; hver havde sin mærkat med et lille dyr, så man nemt kunne finde den igen næste dag og fremover. Derefter gik man lige frem og ind i den store fællesstue - et sandt paradis med alskens herligt legetøj, som man kunne lege med sammen med de mange legekammerater, man med ét havde fået. Her fandt også mange andre indendørs aktiviteter sted: Sang og sanglege, save, klistre,

tegne, og op mod jul var alle travlt optagede af at lave julestads og julegaver til dem derhjemme. Forfatteren af denne artikel har stadig hver jul julestads forarbejdet i Broager Børnehave for 50 år siden hængende på sit juletræ og en enkelt af forældre-gaverne - omhyggeligt udført med nål og tråd og tungen ud af munden - eksisterer såmænd også stadig i familien.
Det naturlige centrum i al aktivitet i Børnehaven var dejlige, frodige frk. Jeppesen. Allestedsnærværende, aktiv, iderig - hun var som en mor for os allesammen - vi elskede hende. Hun udstrålede tryghed og varme. Jeg havde svært ved at forestille mig nogen bedre egnet til denne opgave. Børnehaven var hendes liv. Senere kom der også mand og egne børn til og navnet blev ændret til fru Sørensen. Men for mig - sikkert også for alle andre af hendes "ældste" børn forblev hun alle dage at være: Frk. Jeppesen. Når man senere hen i livet traf hende på gaden i Broager, blev man altid mødt med et varmt, genkendende smil og en aldrig svigtende interesse for, hvordan det gik én. Efter en lang og betydningsfuld gerning i Broager, hviler hun nu sammen med sin mand på Broager kirkegård.
Efter denne velfortjente minderune, skal vi tilbage til Børnehaven dengang. Fra fællesstuen gik man direkte ud i den store have - eller Parken, som den omtales i samtidige beretninger. Her var midtpunktet en stor sandkasse med plads til "et hav" af børn, ligesom der herude også var cykler, løbehjul og andre spændende former for udendørs legetøj. Bagerst i haven var en lille forhøjning. Herfra havde man en fin udsigt over Flensborg Fjord. Her stod vi ofte og kiggede på de flotte, store balloner, der hang højt i luften over Flensborg. Vi var så små, at vi ikke rigtigt anede alvoren bag. Men ballonerne var krigsværktøj; kæmpemæssige spærreballoner, der skulle hindre de allierede bombemaskiner i at gå for tæt ned over Flensborg, der i luftlinie kun lå få kilometer borte, men i det Tyskland, der var hovedpersonen i den voldsomme krig, der rasede. Erkendelsen af, at denne krig også kunne nå Danmark fremgår bl.a. af et cirkulære, Børnehaven modtog fra Overinspektionen for Børneforsorgen i december 1941. Her henleder man institutionens opmærksomhed på de farer, som krigsbegivenhederne i luften kan medføre og så følger en lang række forholdsregler for, hvad man skal gøre i tilfælde af nedfald af sprængbomber, af brandbomber eller af granater fra luftværnsskytset. Man forstår alvoren i et sådant cirkulære, når man tænker på, hvad der skete med den danske børnehave i Flensborg og senere under krigen med den franske skole i København.
Uvist af hvilken årsag var jeg ikke med i Børnehaven fra den første dag. Jeg måtte vente 2-3 uger. I et gammelt fotoalbum har min far skrevet: *1.september*

1941: I dag begyndte Poul i Børnehaven i Broager. Her gik jeg i godt 2 1/2 år, til jeg i april 1944 begyndte i 1. klasse på Broager Skole - men det er en anden historie.
Selv om jeg begyndte lidt senere end de andre, mener jeg dog at kunne huske, at jeg var med, da den første store mærkedag i Børnehavens historie indtraf. Her tyr jeg igen til min fars referat af begivenheden i Flensborg Avis: M*andag formiddag (25/8-41) ankom Kronprinseparret paa et lille Besøg til Broager. Jævnt og ligetil kom det høje Par kørende fra Graasten paa Cykle, kun ledsaget af en Hofdame.*
Det var den nye Børnehave, Kronprinsessen havde udtrykt Ønsket om at besøge, og der var da ogsaa stor Spænding blandt de smaa over det ventede høje Besøg.
Bestyrelsens Formand, Lærer L. Jørgensen, Broager, bød i en kort Tale Velkommen og udtrykte Bestyrelsens Taknemmelighed for Besøget og den Interesse for Børnehaven, som dette var et Udtryk for, og takkede ligeledes for al den Støtte, man gennem Kronprinsessens Fond havde faaet til Gennemførelsen af den danske Børnehave.
Efter at have beset alle indretninger og talt med enkelte af de smaa, fortsatte man til Præstegaarden, hvor der indtoges en Forfriskning.
Efter en god Times Ophold i Byen kørte Kronprinseparret tilbage til Graasten.
Men ellers var hverdagen begyndt i Broager danske Folkebørnehave. Vi børn mærkede ikke noget til det, men bestyrelsen var snart igang med det næste projekt: Opførelsen af egen bygning. En sådan stod færdig 6 år senere og blev indviet Store Bededag den 2.maj 1947. Det er også en interessant historie, som der forhåbentligt bliver mulighed for at bringe ved en senere lejlighed.
P.S.: Nogle tal vedr. Børnehavens start. Man budgetterede med flg. udgifter i forbindelse med børnehavens start:

Reparationer i Reinhold Hansens ejendom	kr.	520
Ændringer ved den elektriske installation	kr.	140
Legepladsen, sandkasse m.m.	kr.	150
Inventar til børnenes opholdsstue	kr.	1.200
Børnehavemateriel	kr.	200
Køkkenudstyr: Krus, håndklæder, vaskefade m.m.	kr	600
Medicinskab	kr.	50
Sparekomfur	kr.	100
Mindre reparationer	kr.	65

Rengøringsrekvisitter	kr.	200
Køkkenmøbler	kr.	225
Gardiner og mørklægning	kr.	200
Uforudsete udgifter	kr.	100
Samlede etableringsudgifter	kr.	3.750

Driftsudgifter 1941/42		
Løn til lederen	kr.	2.220
Løn til medhjælp	kr.	480
Rengøring	kr.	300
Mælk til børnene	kr.	760
Elektricitetsforbrug	kr.	120
Vandafgift	kr.	60
Brændsel	kr.	850
Vask- og rengøringsmidler	kr.	250
Børnehavemateriel	kr.	100
Forsikringer	kr.	50
Bidrag til pension	kr.	60
Diverse	kr.	100
Husleje	kr.	1.000
Samlede udgifter i børnehavens første driftsår	kr.	6.350

P.S.: Som nævnt var oprettelsen af Broager danske Folkebørnehave også en national manifestation. Det kunne derfor være interessant at se, hvordan man reagerede herpå på "den anden side". På Der Nordschleswigers redaktion i Åbenrå har man meget venligt undersøgt forholdet. Jeg bad om at få oplyst, om avisen bragte noget om Broager børnehave dels i forbindelse med den stiftende generalforsamling den 12.marts dels i forbindelse med indvielsen den 10.august 1941.
Der Nordscleswiger oplyser, at man ikke er i besiddelse af avisen for 1. halvår 1941. Gennemsøgning af avisen 10.august - 15.september 1941 har ikke bragt noget om børnehaven for dagen.

Denne serie fotos blev taget i Broager Folkebørnehave på forfatterens 6 års fødselsdag den 30. juni 1943

Fødselaren modtager gratulationer på sin stolte kæphest med Dannebrog og papirhuen kækt på snur.

Fødselsdagsbarnet trommer for en betuttet lille veninde med en meget stor sløjfe. Hvem er pigen? Desværre, efter mere end 50 år rækker hukommelsen ikke så langt tilbage.

Børnehavens store sandkasse. Fødselaren graver forrest i billedet med kryds på låret.
T.v. sidder Vivian Gladys Nielsen. Hun synes at kede sig bravt, men på det tidspunkt var hun da også hele 10 år, så hvem kan fortænke hende i, at hyn ikke gider at lege med småbørn.
Vivian blev født i april 1933 i USA som datter af en dansk far og en norsk mor. Da forældrene ikke kunne tage sig af hende i opvæksten, kom hun til Danmark, hvor hun voksede op hos postmester Knudsen og dennes familie i Broager. Fru Knudsen var søster til Vivians farmor. Den længstlevende i familien var Karin Knudsen (1906-1988), postmesterens datter, som på det nærmeste var Vivians plejemor.
Efter postmesterens pensionering i 1943 boede familien en kort overgang i en lejlighed i Schumanns hus på hjørnet af Vestergade og Møllegade. Derefter lejede de i en årrække Villa Nejs i Sct Pauli. Da den blev solgt, boede familien Knudsen kort tid i Dynt skole, hvorefter de flyttede ind i andelsboligerne, Østerbakke (nr. 20).
Vivian tog eksamen fra Broager realskole og efter en danse- og gymnastikuddannelse i København rejste hun tilbage til USA. Hun har dog hele tiden bevaret nær kontakt med Danmark. Hun har været hjemme i Danmark flere gange, ligesom Karin Knudsen besøgte hende nogle gange i USA. Vivian er

nu gift Scholtz og bor i Florida.
Bagerst på sandkassens rækværk kører August Schneider rundt med en trillebør. August og fødselaren var klassekammerater. August fik en tidlig, voldsom og tragisk død. Den 1. juni 1946 legede han foran sit hjem. Han og hans familie boede i en lejlighed ovenover købmand Lund på hjørnet af Borgergade og Vestergade. Fra en lastbil blev der læsset varer af. Herunder faldt en rulle blykabel på over 100 kg. ned over den 9-årige August, der fik hovedet knust. Ved begravelsen gik klassekammeraterne foran Broagers gamle hestetrukne ligvogn og strøede gran på gaden fra floromvundne kurve.

To scener fra en festlig dag i børnehaven. På det første hejser børnehavens leder, frk. Jeppesen, flaget i forhaven ud mod Sct.Pauli. På det andet går vi børn med begejstring rundt om flagstangen. Foruden de mange børn ses i baggrunden fru Ruth Trier-Mørk, medlem af børnehavens bestyrelse og fru Ragna Korse.
Ved nærkigning med lup vil flere af børnene nok kunne genkendes. Selv står forfatteren yderst til højre.

Med nål og tråd - og tungen lige i munden blev denne fornemme julegave produceret af denne artikels forfatter i vintermånederne november og december 1942. Den lå under juletræet i Kirkegade 6 og blev modtaget med stormende begejstring af far og mor. Som andre mesterværker blev den efter endt brug lagt væk og gemt - således har den nu overlevet de første 50 år.

Udsigt fra Kirkegade ned mod "æ by" i 1940erne. T.v. ses restaurant Klippen, hvor restauratør Andersen havde sit udskænkningssted - dem var der faktisk mange af i Broager dengang. Der læsses Sønderborg Øl af. Bag lastbilen ses den gamle benzinstander, der blev drevet ved håndkraft.
Nederst til højre ses - efter parken - køkkenhaven, der hørte til præstegården. Her kom senere rutebilstationen til at ligge.

Kejserdom

Ingrid Flebbe Skov

Kejserdom

Under forskning af mine forfædre har jeg altid gerne villet se de egne, hvor de har levet, og her nåede jeg til "Kejserdom" ved Brunsnæs på Broagerland. Det er et dejligt sted, med en skøn udsigt over til Angel. Kejserdom ligger lidt sydligt for Brunsnæs. Det er nærmest kun en markvej, som går ned til kysten, og her ligger tre huse, eller sommerhuse. Man kommer dertil, når man kører et kort stykke ad vejen fra Brunsnæs mod Busholm, til der i højre side er en vejviser, hvorpå der står Kejserdom.

Ordet Kejserdom er en fordanskning af det tyske Kaisertum (kejserdømme), og mange tror, at vejen har fået navnet af en Kejser. Det har den også, men manden var ikke Kejser, han hed Kejser, og var fisker. Her vil jeg så fortælle om den Kejser og hans familie, som jeg mener, vejen har fået sit navn efter.

En Glaser (glarmester) i Gl. Haderslev, Kai Nielsen, gifter sig i 1711 med Anne

Marie Christensdatter. De får i 1716 en søn, som får navnet Christian, og da han er Kai's søn, får han efternavnet, som gennem tiderne skrives på flere måder, som f.eks. Kaisen, Keysing, Kaiser, Kayser og Kejser.
Christian Kaiser bliver landboelsmand og fisker i Halk Sogn, Haderslev Amt. I hans tredje ægteskab med Ann Jensdatter får de sønnerne Peter, døbt d. 15.9.1750, og Jørgen, døbt d. 21.2.1759 i Halk. Det er denne Peter Kaiser, jeg vil fortælle om.
Peter Kaiser finder jeg som 24-årig ung mand i Tandslet Sogn på Als. Hvordan han er havnet på Als?. Hans far var jo fisker, så sønnen har nok også fisket, måske er han i dårligt vejr søgt i land på Als.
Den 18. nov. 1775 blev Peter Christens og Anna Maria Jacobs viet i Tandslet Kirke. I dette ægteskab var der to piger: Ann Christin, døbt d. 7. december 1777, og Ann Marie, døbt d. 25. august 1779 i Tandslet Kirke. Dette første ægteskab varer til 27. juni 1786, hvor Ann Maria Peter's, hustru til Peter Kayser i Lebøl, dør, 31 år og 6 mdr. gammel.
Andet ægteskab indgår Peter Christian Kaiser den 7. oktober 1786 i Tandslet Kirke med enken Metta Maria Hansen. Hun var datter af kådner (husmand) Peter Jensen og Anna Maria af Hørup. Hun havde været gift med kådner Hans Monsen, søn af Hans Monsen og Synnet Jørgensdatter fra Lebøl, Tandslet Sogn. Metta Maria havde en uægte søn, Christian, med gårdmand Christen Hansen Kaad i Mindebjerg, Hørup Sogn, med sig i ægteskabet.
Ifølge Af- og Tilgangslister er Peter Kejser og hans hustru bortrejst fra Tandslet Sogn i juli 1788.
Vi finder dem igen *ved* Brunsnæs i Broager Sogn.
Den 28. maj 1790 dør Metta Maria, ved Brunsnæs, inderste Peter Christian Kaiser's hustru. Hun bliver begravet på Broager Kirkegård. Hendes søn er da 11 år gammel, og den 2.juni 1790 er der skifte mellem ham og hans stedfader. Christian, eller Christen, Hansen har fra sin rigtige fader 40 Rigsdaler - de står i stedfaderens hus. Drengen arver også sin afdøde mors fader, 7 Rdr. og 27 skilling, ialt 47 Rdl. og 27 skilling, som Peter Christian Kaiser må forsøge at betale til næste Martini og til Johanni 1791, uden renter i samme møntsort.
Desuden skal drengen have i arv efter sin moder: 1 daglig seng, 1 egekiste med beslag, 1 fyrrelade (skrin eller skuffe) og tre af sin moders underrocke (underkjoler). Formynderen, Højfyrstelige Augustenburger kådner Jens Pedersen fra Mindebjerg, tager sin søstersøn til sig, så Peter Christensen Kaiser er fuldstændig fritaget for pleje, pasning. undervisning og alt hvad til en opdragelse hører.
Tredje ægteskab indgår Peter Christensen Kaiser den 21. september 1790 med

Anna Catharina. Hun var datter af kådner Hans Monsen og Synnet Jørgensdatter fra Lebøl, Tandslet Sogn. Hun havde været gift med Hans Lorenzen fra Kegnæs, og havde i sit første ægteskab en datter, som hed Sille Catharina.
I dette ægteskab fik Anna Catharina og Peter Christensen Kaiser 4 børn:

1. Anna Maria Dorothea Kaiser, født d. 16. april 1791.
2. Christen Kaiser, født d. 16. april 1793.
3. Johannes Kaiser, født d. 27. august 1796.
4. Elsabe Sille Marie Kaiser, født d. 22. april 1799.

Alle børnene er født ved Brunsnæs.
Anna Catharina's datter fra første ægteskab, Sille Catharina, døde d. 6.oktober 1797.
Men heller ikke denne hustru fik Peter Christensen Kaiser lov til at beholde.
Anna Catharina døde den 20. nov. 1806 ved Skeldevig af udtæring.
Jeg mener, at de ca. 1802 er flyttet til Skeldevig.
Den 27. januar 1807 købte Peter Christensen Kaiser ved Skeldevig, Matr. Ske 11 Skrækkehøjs Parcel af Johan Thomsen for 800 Rigsdaler. I August Korse's bog om Broagerland står, at Peter Christensen Kejser var født i 1744, og at han ingen arvinger havde. Dette er ikke rigtigt.
Samme dato er der skifte igen, fordi han agter at gifte sig. Skiftet finder sted i overværelse af hans naboer, boelsmand Johan Ludvig Jacobsen og inderste Anthoni Andresen. Hans levefod er middelmådig, og han er ikke i stand til at overlade ret meget til sine børn. De får lidt, han har lagt til side, og nogle af møblerne: Til hver af sine sønner, et skuffeskrin med lås, et ditto til den ældste datter og en fyrrekiste til den yngste.
Først og fremmest ville han sikre sin kommende hustru sit indersted beliggende ved Skeldevig, og dette i tyve år. Efter disse tyve år tilstås stedmoderen følgende aftægtsordning

- "som hun skal glæde sig over resten af hendes liv:

1. Til bolig får hun det til rådighed værende aftægtskammer, som skal istandholdes af indersteejeren.
2. Som køkkenhave afgives til aftægten et stykke tværs gennem haven, og som måler fire bred og tolv favn i den østre og seks favn i den vestre side.
3. Årlig modtager aftægtsbesidderen til madlavning, som bliver leveret af indersteejeren: 6 skæppe rug, 4 skæppe byg, 4 skæppe boghvede , 1 lispund røget flæskeside, 2 ænder og 14 pund smør, halvt græs og halvt vintersmør.
4. Af mælk modtager aftægtsbesidderen, sålænge inderstestedets køer giver mælk, ugentlig to kander og når en ko står tør, en kande friskmalet mælk, og endelig:

5. Har aftægtejeren fri adgang til brødbagning og tørt korn, samt uhindret brug af bagetrug og melsigte, samt fri vask, endvidere har aftægtsejeren i sygdom og alderdom krav på rettelig pleje og omsorg."
Fjerde ægteskab: Den 14. marts 1807 viedes i Broager Kirke Peter Christensen Kaiser til Maren Lorenzen fra Ragebøl. Hun var datter af afdøde kådner Christen Lorenzen og hustru Catharina Hansen i Ragebøl.
Den 9. juli 1820 sælger Peter Christensen Kaiser sit på Skeldevig beliggende boelsparcelsted: "Landejendom med bygninger, samt alt, hvad i den bygning er søm og nagelfast, med undtagelse af en jernovn (kakkelovn)", til Peter Petersen fra Broager. Samtidig skulle aftægtskontrakten fra den 7. jan. 1807 være gældende for sælgerens hustru i hendes levetid og hvis hun skulle afgå ved døden før sælgeren, beholder han sin lejlighed og have, omsorg og pleje. Også denne aftægtsordning skulle afholdes af køberen. Købesummen var 650 rigsdaler.
Fra juli 1788 til ca. 1802 har Peter Christensen Kejser levet sit liv som Lyksborgske inderste og fisker "bey" (ved) Brunsnæs.
Hans broder, Jørgen Christensen Kaiser, står "fadder" til Anna Maria Dorothea Keiser, døbt d. 21. april 1791 i Broager Kirke. Han bliver også i Brunsnæs.
Jørgen Christensen Kaiser lejer d. 9. februar 1792 afdøde Trinke Iwersen's landejendom ved Brunsnæs, for 7 år, af arvinger og formyndere. På denne kontrakt borger Peter Christensen Kaiser for sin bror.
Atter i 1798 er der oprettet en kontrakt, hvor Jørgen Christensen kaiser køber et indersted af Andreas Rasmussen i Brunsnæs. Jørgen Kaiser havde også hustru og børn. Han døde den 1. juni 1829, som lejeinderste i Lågmade ved Egernsund.
Peter Christensen Kaiser ved Skeldenæs døde den 5. april 1832, og blev begravet den 8. april ved Broager Kirke. Hans fjerde hustru døde den 12. marts 1842.
Hvordan Kejser-familierne end har levet deres liv, så har de levet det, så de blev husket. Hvor mange af os, som lever i dag, vil blive husket om 200 år - endsige få en vej opkaldt efter sig ?
Skrevet af en efterkommer. Peter Christensen Kaiser og Anna Catharina var mine tip-tip-tip-oldeforældre.

Rendsborgvej 23, Dybbøl
6400 Sønderborg

Den 30. marts 1993

Ingrid Flebbe Skov

Oplysningerne er fundet på Landsarkivet i Aabenraa i følgende bøger:
Gl. Haderslev Kirkebøger
Halk Kirkebøger
Tandslet Kirkebøger
Broager Kirkebøger
Nybøl Herreds Skifteprotokol nr. 1335, 1780-1791
Nybøl Herreds Skifteprotokol nr. 1336, 1792-1815
Kontraktbog for Nybøl Herred nr. 1325, 1791-1802
Kontraktbog for Nybøl Herred nr. 1326, 1802-1823
Nybøl Herreds Skyld og Panteprotokol II nr. 1284, 1803-1885
August Korse: "Broagerlands Historie"

Efterskrift

I brødrene Peter Christensen Kaiser og Jørgen Christensen Kaiser's efterslægt, blev der født flest piger.
Peter Christensen Kaiser havde to sønner: Christen (Christian) og Johannes Kaiser.
Christen (Christian) havde fem døtre.
Han blev i sit liv betegnet som kådner, parcellist, skipper, skibsbygger og færgemand. Han døde ved Sønderballe, Hoptrup sogn i Haderslev amt, den 31. juli 1869. I hans efterslægt har der været både- og skibsbyggere, skibsredere og søfolk er der stadig.
Johannes havde en datter.
Hans død har jeg ikke fundet, men han må være død før 13. maj 1826.
Jørgen Christensen Kaiser havde to døtre og en søn.
Sønnen hed: Christian Frederik Peter Kaiser, han havde to døtre. Christian Frederik Peter Kaiser døde den 20. juli 1874 i Broager.
Så der var ingen mandlig efterkommer til at føre navnet videre, men efter pigerne er der en stor efterslægt i Sønderjylland og på Angel.

Ingrid Flebbe Skov

Set og sket på Broagerland

Ester Olsen

1992

Januar:

01. Generationsskifte hos Ihle Grafisk Produktion
09. Foredragsaften med Lorens Christensen "Feltpræst på Cypern", arrangeret af B.U.I. og Husholdnings-foreningen
15. Vestervang's terapilokale modtager en gave fra Broagerlands Musikfestivalforening - en kastemaskine
17. De indsamlede ting afgår fra Broagerhallen til Letland
22. Foredragsaften med Frede Simonsen om turen til Amerika
28. Temaaftener om død og sorg starter i Sognegården

Februar:

04. Foredragsaftener med Inger Hjuler Bergeon om tiden som Abbed Pierre Klunser og rejsen til Latinamerika
11. Konfirmandshow i Broager
19. Egernsund Kirke og Baptistsamfundet i Egernsund har møde på Egernsund Skole med foredrag af Erling Andersen
19. Igen i år 4 blå flag på Broagerlands strande
20. Italiensk dag på Vestervang
21. Dansk Røde Kors lokalafdeling i Broager har stiftende generalforsamling
30. Broagerlands Kunstforening har stiftende generalforsamling

Marts:

01. Der flyttes ind i de nye andelsboliger på Ramsherred
10. Webers Gamle Købmandsgård rives ned
17. Børge Jørgensen starter murerfirma i Broager og Skelde har der været gymnastikopvisning
19. Koncert i Broager Kirke med "4 Tunes"
    Bjarne Iversen blev kåret som "Årets B.U.I.'er"
    Børnene i Børnegården Nejs opfører "Skatteøen" for forældre og

kammerater
21. Egernsund Brandværn har besøg af et brandværn fra Leck
22. Smøl Vold pyntes med en ny flagstang og nyt indgangsparti
27. Kirkestien i Skodsbøl sælges
29. Koncert i Egernsund Kirke med Per Nielsen på trompet og Matthias Janz på orgel
Broager Blomster overtages af Karina og Niyaz
30. Der er guldkonfirmation i Broager ved pastor Kyster
Broager Tennisklub anlægger bane 3, delvist ved hjælp af frivillig arbejdskraft
Egernsund håndboldpiger vandt Det Sønderjydske Mesterskab
31. Vestervang runder af ned foredrag og debat over emnet "Personlig Udvikling"

April:
01. Skelde Maskinstation overtages af Leif og Hanne
05. Gendarmstiens sidste etape mellem Sønderborg og Vemmingbund indvies
10. Broager Musikskole afholder sin anden forårskoncert
13. Leif Scheel, Avnbøl starter sin butik med kunst, antik og souvenir i Vestergade 49, Broager
25. Naturfredningsforeningen laver cykletur rundt på Broagerland
29. Kommunen køber cykler til hjemme- og sygehjælperne
Lydia V. Mortensen starter ny fodklinik i Storegade 7
Egernsund Frivillige Brandværn holder åbent hus, og viser en gammel svensk brandbil, udlånt af Jens Brodersen, Egernsund

Maj:
02. Fritidsklubben holder loppemarked på Mariegård
02.-03. Musiktræf på Cathrinesminde Teglværk
06. Genilegatet tildeles 3 fra Broager, nemlig Bjørn Larsen Madsen, Knud Jørgen Lej og Jette Juul Nielsen
Lyngby-Tårnbæk Kommunes Feriekoloni ændres til Broager Lejrskole og Kursuscenter, samtidig tiltræder Susanne og Per Juel Jensen som bestyrerpar
14. Første del af Cathrinesmide Teglværk indvies, det er arbejderboligerne, og æresgæster var tidligere beboere

17. Broager Musikfestival var begunsiget af fint vejr, og havde mange gæster
22.-23. Markedsdage i Broager
24. Sæsonens første parkunderholdning finder sted
26. Broager Supermarked udvides med et Blomsterland
Broager Rideklub afholder ringridning
27. Egernsund Børnehave og Fritidsklub opnormeres med 15 pladser, så der er plads til 109 børn
28. Boldklubben FREM afvikler en 4-dages idrætsuge
28. Claus Clement giver 100.000,00 kr. til en handicapbus til Vestervang

Juni:
01. Nyt OK-Benzin anlæg åbner ved Brugsen i Broager
05. Grundlovsmøde ved Vemmingbund med taler af Bente Witt og Henning Dyremose
09. Inga Jørgensen giver også 100.000,00 kr. til en bus til Vestervang
10. Broager Husholdningsforening cykler ud i det blå
13. Det Blå Flag hejses 4 steder i kommunen.
14. Egnsspillet "At sejle er at leve" opføres i Egernsund, og blev en stor succes
15. Lokalhistorisk Forening har udflugt til Bov Museum
16. Venstres Vælgerforening besøger H.A. Petersens Teglværk ved Nybøl Nor
Der er rejsegilde på Sparekassens tilbygning
19. Danmarks ældste skude "Elida" besøger Egernsund
21. Parkunderholdning
23. Sct. Hansfest i parken og andre steder, men uden bål pga tørken
25. Hjemmeværnet arrangerer kanontorden mellem Gammelmark og Dybbøl til minde om 1864

Juli:
02. Ringridning starter med lottospil, og festen slutter 06.07.92 med frokost
07. Unibank i Broager kan fejre 25 års jubilæum
21. Kirkekoncert i Broager Kirke med Ulrik Cold og Inge Beck
26. Den tredje parkunderholdning finder sted

August:

09. Ringridning i Brunsnæs
15. Byfest i Egernsund
16. Broagerlands Efterskole starter i Skelde
20. Kirkekoncert i Broager Kirke, hvor Sokkelund sangkor synger
23. Den fjerde parkunderholdning finder sted
28. Taget på Egernsund Skole skal repareres, kommunen bevilger 300.000,00 kr til formålet
29. Efterskolen i Skelde indvies
30. Der er "Åbent Hus" på Iller Slot
31. Egernsund Brandværn har besøg fra Rathenow1

September:

01. Broager Kommune bevilger 30.000,00 kr til Broagerlands Turistforening
01. Skelde Frivillige Brandværn får 7.000,00 kr fra Alsisk Forsikring til ombygning af brandstationen
04. Broagerlands Musikfestival har viseaften på Skodsbøl Kro
04. Boldklubben FREM i Egernsund afholder loppemarked
04. Egernsund Kirke lukkes i 3 uger på grund af reparation
06. Skodsbøl Skov udvides, der plantes ny skov på ca 12 ha
    Fåredag på Cathrinesminde Teglværk
08. 2 bueskytter fra Broager, Jan Hansen og Renè Callesen var med til at sikre sølv til Danmark ved stævnet i Manchester
12. B.U.I. holder høstfest med revy
13. Den sidste parkunderholdning finder sted, og årets huspris stiftet af Erhvervs- og Turistforeningen tildeles huset på Fjordvej 21, Egernsund, der ejes af Vagn Villumsen
23. Broager Garden indvier sin nye fane
    Kirkespil i Broager Kirke "Efter Os"
26. Egernsund Pensionistforening fejrer 50 års jubilæum
29. Broager Husholdningsforening afholder modeshow

Oktober:

01. Broager Fritidshjem fylder 12 år
    Grundstensnedlæggelse til den nye skulptur ved rutebilstationen i Broager
02. Broager Pensionistforening fejrer 50 års jubilæum
    Pensionisternes lille butik genåbnes

03. Egernsund Frivillige Brandværn afholder oktoberfest
Luftmeldeeskadrillen Sundeved og chefen Hans Christensen har 25 års jubilæum
04. Sct. Georgsgildet's årlige puslingeløb blev afviklet i Skelde Kobbelskov
08. Kirkekoncert i Broager Kirke med Rasmussens Trio
14. Broager Husholdningsforening besøger Dansk Glaskunst i Høruphav
17. Åbent Hus på Vestervang
Ny VVS forretning startes af Henning Villesen
19. Udstilling på "Annasminde" om småskibsfart
27. Broager Ringriderforening afholder generalforsamling på Strandkroen i Vemmingbund
30. Garantmøde i Sparekassen. Valg af repræsentanter, derefter fortæller Troels Kløverdal om sine oplevelser på havet

November:
04. Egernsund Socialdemokratiske Forening indbyder til dilettantspil på Færgegården i Egernsund
Skelde Maskinstation har 40 års jubilæum
05. Årsmøde i Cathrinesmindes Venner
Ny butik i Broager åbner under navnet Æsken
06. Broager Sparekasse indvier de nye lokaler
07. Broager Pigespejdere har 40 års jubilæum
I Skelde Forsamlingshus opfører lokale amatører "Skovridderens datter"
"Tour de Broue" løbet afvikles
08. Salmesangsaften i Egernsund Kirke
10. Menighedsrådsvalg i Egernsund og Broager
11. I sognegården i Broager fortæller Anne Munk om sin barndom i Vedersø Præstegård
12. Lokalhistorisk Forening udgiver Broagerland VII

December:
05. Indvielse af gendarmstien mellem Vemmingbund og Gammelmark
07. Egernsund Husmoderforening inviterer til adventsfest
09. Adventskoncert i Broager Kirke med amatørorkestret og Broager Egnskor
10. Knud Møller er slået til Ridder af Dannebrog
11. Rideklubben afholder venskabsstævne
12. Kirkekoncert i Broager Kirke med Musikskolen

1993

Januar:

08. Luftmeldeeskadrillen får ny chef.
    Hans Christensen, Broager falder for aldersgrænsen, og afløses af Allan Høffler, Skelde
09. Juletræer byttes med løvtræer og flis
    Spejderne har nytårsparade med march gennem byen
12. B.U.I. og Husholdningsforeningen indbyder til foredraget "Jorden Rundt" ved Jens Nødskov-Hansen
17. Åbent Hus i Egernsund Skole, hvor emnet er astma og allergi
19. Ernst Primdal, Mølmark bliver hædret for 40 års tjeneste i luftmeldekorpset
29. B.U.I. indbyder til amatørteater "Bingospil"

Februar:

03. B.U.I. foredrag ved H.J. Sjöholm Petersen: "Handelsforbindelser i det gamle Sovjet"
06. Udstilling af billeder fra Sydamerika: "Det Globale Miljø" på Annasminde
06. Bordtennisstævne i Hallen
    Broager Motionscenter har åbent hus
09. Zoneterapeutskole oprettes i Broager
    Åbent Hus i Egernsund Skole
10. Afstemningsfest på Strandkroen i Vemmingbund
11. Foredrag i Sognegården ved Ragna Petersen

Marts:

03. Foredrag i Sognegården ved Knud Sørensen
08. Generalforsamling i Lokalhistorisk Forening med foredrag af H. Christensen: "Gendarmer i Brunsnæs"
10. Musikskolen spiller til folkedans i Egernsund Skole
11. Gymnastikopvisning og amatørteater i Skelde Forsamlingshus
13. Tambourstævne med ca 200 spejdere
14. Venskabsstævne i Broager rideklub
    Kirkens Korshær's genbrugsbutik lukker
16. Årets lederpris tildeles Thorkil Hansen formand for Broager Rideklub

Toni's Modesalon åbner i lokaler ved supermarkedet
23. Musikskolen har forårskoncert i skolens aula
Skelde Efterskole holder åbent hus, hvor Bent Have fortæller om et år i Mellemøsten
Generalforsamling i B.U.I., og der indvies en ny fane skænket af "Danmarksfonden"
Foredragsaften på Egernsund "Åben Skole" emnet er: "Hvad gør fjernsynet ved os?"
27. Mie Hansen kåres til Årets B.U.I.'er
29. Randi Agergaard overtager M/K Salonen på Møllebakken

April:
02. Første spadestik til byggeri af 14 andelsboliger, blev taget. Navnet bliver Majkær
14. Lise Nørgaard holder foredrag i Broager Skoles aula: "Sine Meningers Mod"
22. Ole Videbæks kunstværk ved Broager rutebilstation afsløres
26. Handels- og Håndværkerforeningen har sat 5 nye velkomstskilte op
27. Kirkens Korshærs genbrugscenter genåbner på Sct. Pauli
29. Sangaften på Broagerlands Efterskole

Maj:
05. Koncert i Broager Kirke med Treenighedskirkens Drengekor
07. Egernsund Frivillige Brandværn har åbent hus
09. Koncert på Cathrinesmide Teglværk med Nordborg og Broager amatørorkester
12. Byvandring i Egernsund arrangeret af Lokalhistorisk Forening
15. Den anden musikfestival afholdes arrangeret af Broagerlands Musikfestival Forening
18. Fritidsklubben søsætter deres hjemmebyggede tømmerflåde "Kontiki"
21. Børnegilde i Skodsbøl
22. Veteranbiler mødes til jubilæumsløb i Broager
23.-24. Pinsemarked i Broager
24. Parkunderholdning
29. Broagerløbet 93 afvikles
Skodsbøl- Egernsund Jagtforening modtager "natur- flora- faunaprisen"
Bent Gundesen åbner galleri i Egernsund

Juni:

01. International børnedag i Egernsund
03. International børnedag i parken i Broager
15. Sommerfest på Rendbjerghjemmet med contry-rytmer
    Henriette åbner salon "Klip og Krøl" på Illerstrandvej
19. Filmoptagelser på Cathrinesminde Teglværk til brug i film om Carl Nielsen
20. Broager Kirke skal renoveres
21. Kanontorden mellem Dybbøl og Gammelmark
27. Legedag på Cathrinesminde arrangeret af Cathrinesmindes Venner og D.G.I.

Juli:

01. Ringriderfesten starter, det er samtidig 90 års jubilæum
    29 russiske børn ferierer på Skelde Efterskole
25. 3. parkunderholdning finder sted

August:

04. Venstres Vælgerforening arrangerer rundvisning på Rådhuset
08. Ringridning i Brunsnæs
15. 4. parkunderholdning afvikles
19. Cathrinesminde Teglværk indvies som museum, begivenheden overværes af dronning Ingrid
25. Ældrefest i Sognegården, hvor grønlandsfarer Bent Lumholt fortæller
22.-26. Egnsspillet "At sejle er at leve" opføres i Egernsund, dette er en gentagelse fra i fjor
25. Kathrine Carstens er valgt til "Årets Leder"
26. Et rumænsk kor synger i Egernsund Kirke
29. Broagerlands Skytteforening indvier en ny pistolbane

September:

14. Foredrag i Sognegården af Bjarne L. Henriksen over emnet den bundløse moral
28. Sven Eskelund tager det første spadestik til kraft- varmeværket
29. Cathrinesminde Teglværk får 150.000,00 kr i sponsorstøtte fra De Forenede Teglværker

Oktober:
01. B.U.I. opfører Broagerrevy
03. Graver Holger Jepsen går på pension efter 43 år ved Broager Kirke. Han får overrakt dronningens fortjenstmedalje i sølv
16. Lokalhistorisk Arkiv udstiller på Cathrinesminde i efterårsferien
20. Korkoncert i Broager Kirke med Chorus Soramus

November:
01. Generationsskifte i J. Rathjes bageri i Egernsund
02. Broager Husholdningsforening besøger bandagist Kristine Raaschou-Nielsen i Sønderborg
03. Foredrag i Sognegården. Eva Nordentoft taler over emnet "Liv og død i vore hænder"
07. Koncert i Broager Kirke med domkirkekoret fra Schleswig
12. B.U.I. arrangerer koncert med Broager Amatørorkester og fællessang på Jes Jacobsens Hotel
13.-14. Julemessen i Hallen arrangeret af spejderne, bliver en stor succes
14. Årsmøde på Cathrinesmindes Teglværksmuseum
16. Kommunevalg, resultatet blev 6 A, 3 V, 2 C
Kirkekoncert i Broager Kirke med Haderslev Blæseensemble
20. Kunstudsmykningen på havnen i Egernsund indvies
Skelde Gymnastikforening indbyder til dilettantforestilling i Forsamlingsgården
20.-21. Broager Rideklub afholder venskabsstævne
21. Socialdemokratisk Forening har dilettantforestilling på Færgegården i Egernsund
21. Fr. Petersens Maskinfabrik i Smøl engagerer sig på det russiske marked
24. Grønlands Keramiske Industri går konkurs
26. Juletræet tændes i Broager

December:
04. Socialdemokratiet indbyder pensionister til dilettant, kaffebord og bingo
08. Adventskoncert i Broager Kirke
20. Julemanden er på gaden i Broager og brandværnsorkesteret spiller
20. Fuld belægning og nye byggeplaner for efterskolen i Skelde

Ester Olsen

Hellere være en stor kunde i din egen sparekasse ...

Der kan siges meget om fordelene ved at vælge den lokale sparekasse frem for så meget andet:

- Personlig og individuel rådgivning kan du altid regne med hos os - og gerne under 4 øjne.
- Der træffes hurtigere beslutninger i pengesager, fordi kommandovejen er kort.
- Sparekassen kender dig og den egn, du bor i.

Vi ser på din økonomi, som var det vores egen, og så kan det ikke gøres bedre.

Prøv os.

Service Sparekassen

Broager Spare- og Laanekasse

6310 Broager . Tlf. 74 44 11 13